

Gospodarstvo isejskog polisa

Udiljak, Vinko

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:167630>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-06**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest

Katedra za staru povijest

Ivana Lučića 3

Vinko UDILJAK

GOSPODARSTVO ISEJSKOG POLISA

Diplomski rad

Mentorica dr. sc. Jelena MAROHNIC, doc.

Komentor dr. sc. Filip BUDIC, asist.

Zagreb, rujan 2024.

τίς με, Διωνύσῳ πεπλασμένον ἀμφιφορῆα,

τίς με, τὸν Ἀδριακοῦ νέκταρος οἰνοδόκον,

Δηοῦς ἐπλήρωσε (...)

Anth. Pal. VI, 257.

Sadržaj

1. UVOD	4
2. VIS PRIJE ISE	6
3. RAZVOJ ISEJSKOG POLISA I NJEGOV POLOŽAJ NA JADRANU	8
3.1. Od osnutka do osamostaljenja	8
3.2. Isejski uzlet	15
3.3. Suton samostalnog polisa	22
4. IZVORI	26
4.1. Literarni i epigrafski	26
4.2. Materijalni izvori	28
4.2.1. <i>Keramički predmeti</i>	28
4.2.2. <i>Metalni predmeti</i>	32
4.2.3. <i>Kameni predmeti</i>	33
4.2.4. <i>Stakleni, koštani i jantarni predmeti</i>	34
4.3. Prostor kao izvor	34
5. STANJE ISTRAŽIVANJA	36
5.1. Isejsko gospodarstvo: stanje istraživanja i literatura	36
5.2. Kratak pregled povijesti istraživanja antičke ekonomije i problema metoda i pristupa	40
6. GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE	47
7. OBRADIVE POVRŠINE I POLJODJELSTVO	49
8. STOČARSTVO I PČELARSTVO	58
9. RIBARSTVO	59
10. RUDARSTVO	61

11.	BRODOGRADNJA	63
12.	KERAMIČARSTVO	65
13.	NOVČANA CIRKULACIJA OD IV. DO I. ST. PR. KR.	69
14.	TRGOVINA	72
15.	ZAKLJUČAK	81
16.	BIBLIOGRAFIJA	83
16.1.	Skraćenice:	83
16.2.	Literatura i izdanja izvora:	85
16.3.	Mrežne stranice:	102
17.	LITERARNI PRILOZI	103
18.	GRAFIČKI PRILOZI	107
18.1.	Grafikoni s prikazom udjela stranog novca u Isi	108
18.2.	Tablice pronađenog novca	111
18.3.	Slikovni prilozi	125
18.4.	Karte	130
19.	KATALOG NEOBJAVLJENIH NALAZA	135
20.	SAŽETAK	138
21.	SUMMARY	140
22.	RIASSUNTO	142
23.	ZAHVALE	144

1. Uvod

Upustiti se u ogledavanje antičkog gospodarstva na mikrohistoijskoj razini podvig je pri kojem svaki istraživač naiđe na problem nedostatka relevantnih podataka. U pokušaju rekonstrukcije i imaginacije možemo i moramo koristiti pojedine modele koji se pojavljuju u drugim gradovima, pri čemu ne treba zaboraviti da je svaki grčki grad svijet za sebe, s vlastitom upravom i gospodarstvom. Aubrey de Sélincourt izvrsno je istaknuo geografske specifičnosti grčkih polisa kada kaže da je Grčka sva u otocima, kako onim pravim na moru, tako i „otocima na kopnu“ gdje svaki polis zauzima skroman prostor, s nešto obrađene zemlje, dva tri pašnjaka i dovoljno vinograda i maslinika.¹

Grci su dobro percipirali ulogu razmjene i specijalizacije u načelima relativne prednosti na tržištu gdje se polis razvija na temeljima prirodnih resursa u odnosu na druge. Taj ekonomski model u jednu ruku otežava, ali i olakšava pristup u istraživanju antičkog gospodarstva u kojemu svaki polis ima svoje posebnosti uz pojedine sličnosti koje uočavamo. Istraživanje gospodarstva antičke Ise u ovom radu svedeno je na vremenski okvir života polisa u punom formativnom značenju te riječi od 4. do 1. st. pr. Kr. u okvirima grčkih ekonomskih načela. Pisani izvori su manjkavi, a bolja situacija nije ni s arheološkim istraživanjima gospodarskih objekata ili obrtničke četvrti. U svojoj formi ovaj je rad poziv, ali i poticaj da se teme iz antičkog gospodarstva Jadrana krenu temeljitije terenski istraživati, kako bi se mogle uspješnije promatrati i uspoređivati.

Rad će biti usmjeren ka sagledavanju sustava trajanja isejskog polisa, gospodarski i politički samostalnog, ali trgovački i politički ovisnog. Taj se sustav ovim radom želi razmotriti kako u privrednoj, tako i trgovačkoj domeni koja se uvijek u pozadini provlači kroz političke prilike. Dakako, proučavanje gospodarske situacije jednog sustava nemoguće je pratiti bez geografske i političke pozadine jer su neodvojivo vezani. U uvodu će se razložiti kronološki odnosi Ise sa silama koje je okružuju, objasniti će se njezin odnos s maticom, proces osamostaljenja, jačanja i postupnog gubljenja političke moći, jer okviri koje zadaju političke forme uvelike utječu i na makropoložaj gospodarstva polisa. Sistematizirat će se i

---

¹ SÉLINCOURT 1962, 42.

kategorizirati izvori vezani uz temu rada. Dat će se pregled stanja istraživanja i dosadašnjih doprinosa autora u istraživanju gospodarstva pri čemu će se pokušati načiniti metodološki okvir. Jedno od centralnih poglavlja zauzet će analiza poljoprivrednih resursa otoka u svrhu proračunavanja poljoprivrednih dohodaka kako bi se mogle odrediti ekonomske karakteristike ponude i potražnje. Naglasak stavljen na poljoprivredne i geomorfološke resurse od velike je važnosti i za promatranje razvoja brodogradnje, keramičarstva i rudarstva kao i ostalih gospodarskih djelatnosti izuzev poljodjelstva kojima će se posvetiti zasebna poglavlja. Završno poglavlje o trgovini nastojat će se referirati na analizirane potrebe ponude i potražnje te sukladno tome sagledati Isu i njenu ulogu u okviru ekonomije srednjeg Jadrana.

2. Vis prije Ise

Prapovijesna razdoblja na otoku Visu u manjoj su mjeri istražena nego antički horizont Ise. Najraniji ostaci čovjekove prisutnosti otkriveni su u Mramorcinoj (Kraljičinoj) špilji nedaleko Oključne koja se veže uz neolitičke i eneolitičke kulture.² Tijekom brončanog i željeznog doba stanovništvo je uglavnom živjelo u gradinskim naseljima od kojih literatura izdvaja njih 5: gradina na Kopacinama na Taležu,³ Sv. Vid, Sv. Duh, Grodac i Štracine.⁴ Potonja je nedavnim terenskim pregledom u kojoj je sudjelovao autor redaka, dovedena u pitanje kao gradina, dok se sv. Duh zbog udaljenosti od polja može karakterizirati kao gradina - izvidnica ili refugij više no stambena. Apolonije Rođanin u epu *Argonautika* navodi nekoliko liburnskih otoka među koje uvrštava Isu i Far.⁵ Ono malo pokretnog materijala što imamo sačuvanog sa Kopacina, posebno fibula i kopči, može se pokušati sagledati u kontekstu liburnskog kulturnog kruga, dok pojedini sugeriraju veze sa glasinčkim kulturnim krugom⁶. Smatram da će ipak trebati provesti detaljnija arheološka istraživanja kako bi se moglo reći nešto konkretnije o tome.

Kada gledamo kontekst kontakata jadranskih autohtonih zajednica i Grka s obzirom na pokretni materijal, možemo biti sigurni da viški materijal pripada horizontu 7. i 6. st. pr. Kr. Riječ je o malobrojnim nalazima grčkih keramičkih posuda korintske i atičke provenijencije te ulomcima pronađenim na gradini Talež.⁷ Sav arhajski materijal pronađen je bez arheološkog konteksta te se za njega smatra da je riječ o priložima koji su bili položeni u grobove istaknutih autohtonih pojedinaca. Korintski aribali pronađeni su prilikom devastacije južnog dijela Gradine 1950-ih te su predani Branimiru Gabričeviću. Prema stupnju sačuvanosti možemo biti sigurni da su služili kao grobni prilog.⁸ R. L. Beaumont je predložio tezu da je Isa kao grčka naseobina osnovana već tijekom 6. ili 5. st. pr. Kr. dok je

---

² KAISER, FORENBAHER 2002, 103-107.

³ **Grafički prilozi – Slikovni prilozi – Prilog 7.**

⁴ ČARGO 2021h, 22. **Grafički prilozi – Karte – Karta 3.**

⁵ *Apol. Rod.* IV, 565-6.

⁶ PROTIĆ 1985, 39; UGARKOVIĆ 2019a, 17.

⁷ O arhajskim predmetima s Visa vidi u: NIKOLANCI 1966. Nalazi sa Taleža još nisu objavljeni (!) podatak je preuzet iz UGARKOVIĆ 2019a, 17.

⁸ Predmete je objavio Mladen NIKOLANCI (1966, 89-90.).

Mladen Nikolanci, s obzirom na nalaze arhajskih predmeta ostavio otvorenu mogućnost da je na toj lokaciji mogao postojati manji arhajski polis.⁹ Mirjana Sanader, osvrćući se na nalaze ženskih terakotnih figura datiranih u klasično razdoblje, upućuje na organiziranu prisutnost Grka na tom području.¹⁰ Teško je trenutno reći nešto više o spomenutim tezama budući da u arheološkim slojevima nije pronađen horizont vezan uz Grke prije 4. st. pr. Kr. Tijekom istraživanja prostora unutar Gradine (*intra muros*) jedini materijal koji se mogao datirati ranije od 4. st. pr. Kr. pripadao je ostacima keramike koji bi se mogli povezati s autohtonim stanovništvom.¹¹ To bi išlo u prilog tezi Grge Novaka koji je smatrao da je na isejskoj Gradini egzistirala starija naseobina lokalnog stanovništva.¹² Spomenute nalaze aribala nedaleko Gradine vjerojatno bi onda mogli vezati uz grob nekog istaknutog pojedinca autohtone zajednice. Nepobitno je da su grčki kontakti postojali i da su Grci uočili potencijal viške luke i njenog položaja, kao i izvore pitke vode, ali smatram da trenutno ne možemo govoriti u prilog postojanja starijeg arhajskog naselja.

---

⁹ BEAUMONT 1936, 102; NIKOLANCI 1970, 382.

¹⁰ SANADER 2002, 315.

¹¹ Za ovaj podatak zahvaljujem Borisu Čargu.

¹² NOVAK 1966, 123.

3. Razvoj Isejskog polisa i njegov položaj na Jadranu

3.1. Od osnutka do osamostaljenja

Položaj i razvoj Ise bio je predmet kojeg su se znanstvenici u većini slučajeva sporadično doticali pišući o političkim, vojnim, urbanističkim ili drugim aspektima razvoja isejskog polisa. Problemom osnutka pozabavilo se najviše autora, zbog čega će se ovdje dati osnovni pregled i argumenti koje su oni iznosili u prilog svojim tezama. Osnutak Ise zanimao je povjesničare od početaka hrvatske znanstvene historiografije. Još je Ivan Lučić u djelu *De Regno Dalmatiae et Croatiae* komentirao tekst iz Diodorove *Biblioteke*, gdje je antički autor zabilježio epizodu osnutka parske naseobine na otoku Hvaru.¹³ Ime polisa kod Diodora, iz kojeg Dionizije Sirakužanin šalje pomoć Faranima u bitci s domorocima, jest Lis. Ime Lis donijelo je polemike među znanstvenicima među kojima jedni u ovom imenu prepoznaju višku Isu, dok drugi prepoznaju Lis, polis na području današnjeg Lješa u Albaniji.

Ivan Lučić se opredijelio da na tom mjestu treba stajati Isa.¹⁴ Joseph Bauer i Josip Brunšmid zalagali su se za tezu da je Dionizije prvo osnovao Lis, a zatim Isu.¹⁵ Grga Novak je početkom 20. stoljeća prihvatio Lučićevu korekciju da u Diodorovu tekstu ipak mora stajati Isa i datirao osnutak u razdoblje između 398. i 385. godine pr. Kr.¹⁶ Jedan od važnijih radova jest onaj Karla Friedricha Stroheker, koji je, uspoređujući sačuvane rukopise (*Codex Patmius*, *Codex Coislianus A* i *Codex Venetus 375*), otkrio verziju „ἐν τῇ Λίσση” ili „Λίσση”, odnosno da se spomenuta verzija prepisivanjem iskrvarila u poznati „ἐν τῇ Λίσσω”.¹⁷ Ovo je jedan od jezičnih razloga zbog kojih bi se također više priklonio tvrdnji da je riječ o Isi. Naime, u grčkom jeziku, Isa je ženskog roda, ἡ Ἴσσα, dok je Lješ muškog roda, ὁ Λισός. Svi poznati rukopisi zadržali su ženski rod što bi mogao biti jedan od pokazatelja izvornog

---

¹³ „I on je naime bio poslao koloniju u Jadran nekoliko godina ranije i osnovao je grad koji se zove Lissos (Lis op.a)” *Diod.* XV, 13,4. = KIRIGIN 1996, 42. (prev. KUNTIĆ-MAKVIĆ); „Zapovjednik što ga je Dionizije bio postavio u Lissosu (Lisu op.a) s više je troveslarki zaplovio na ilirske lađice (...)” *Diod.* XV, 14,2. = KIRIGIN 1996, 43. (prev. KUNTIĆ-MAKVIĆ).

¹⁴ *Ita pro Lisso in Diodori textu reponi debet, cum Issae recte congruant quaecumque ipse Diodorus de statione classis Dionysii et Praetoris residentia refert.* (LUČIĆ 1987, 121.)

¹⁵ BAUER 1895, 130; BRUNŠMID 1998, 27.

¹⁶ NOVAK 1940, 111-120.

¹⁷ Više vidi u: STROHEKER 1958, 120-129.

oblika imena polisa. Dan danas u historiografiji ne postoji usuglašeno mišljenje što treba stajati u Diodorovu tekstu i, sukladno tome, je li Isa osnovana prije Fara.¹⁸ Jedan dio znanstvenika smatra da u odjeljku mora stajati Lis i da se osnutak Ise mora tražiti nakon spomenute bitke s domorocima,¹⁹ dok se drugi priklanjaju ispravci koju je prvi zamijetio Lučić.²⁰ Branko Kirigin zbog nedostatka arheološkog materijala iz prve polovice 4. stoljeća pr. Kr. smatra da bi se osnutak isejskog polisa trebao datirati u drugu polovinu 4. stoljeća pr. Kr.²¹ Paulo Visonà nastavlja istu tradiciju, poput Lorenza Braccesija, smatrajući da o Isi kao o formiranom polisu ne možemo govoriti prije druge polovice 4. st. pr. Kr.²² Slobodan Čače smatra kako kod Diodora ipak trebamo čitati Lis obrazlažući to sljedećim činjenicama. U svakoj verziji rukopisa ne postoji oblik bez početnog *lambda*. Udaljenost ne bi bila sporna, jer sukob nije trebao trajati kratko, barem kako tvrdi Harry Dell koji sukob naziva ratom.²³ Drugi dio autora vodi se, osim Lučićevim ispravkom, podatkom iz Pseudo Skilakova *Peripla* da su Novi Far i Isa otoci i ujedno grčki gradovi.²⁴ Također, svoju tezu temelje na nedostatku arheološkog materijala na području Lisa u prvoj polovici 4. st. pr. Kr., kao i prevelikoj udaljenosti Lisa od Fara.²⁵ Činjenicu koju iznosi Slobodan Čače, da je pomoć trebala stići iz vojne naseobine, Lorenzo Braccesi koristi kao argument koji se temelji na podatku da Isa nije mogla biti vojna naseobina jer se njezina sloboda očituje preko natpisa u Lombardi, gdje odlučuje *demos*.²⁶ Upitno je koliko je ovaj argument adekvatan s obzirom na to da je još iz Pseudo Skimnove *Periegeze* poznato da se Isa navodi kao sirakuška kolonija. U skladu s tim, autor zanemaruje kasniji pad utjecaja sirakuške vlasti za vrijeme Dionizija Mlađeg i osamostaljenje Ise, što Isi ne bi pošlo za rukom da nije bila vojno opskrbljena. Također ne treba zanemariti niti vjerojatnu dataciju Lumbardske psefizme u 3. st. pr. Kr. kako je predložio Duje Rendić-Miočević.²⁷

---

¹⁸ Podroban opis podijeljenih mišljenja vidi u: ZANINOVIĆ 2015, 123-133.

¹⁹ BRACCESI 1977, 226; ČAČE 1994, 33-54; KIRIGIN 1996, 42-43; VISONÀ 2017, 200.

²⁰ GABRIČEVIĆ 1973, 148- 149; NIKOLANCI 1970, 377-382; KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988, 32-33; JELIČIĆ-RADONIĆ 2010, 125.

²¹ KIRIGIN 1996, 40-45.

²² BRACCESI 1977, 229; VISONÀ 1917, 200.

²³ ČAČE 1994, 47; DELL 1967, 345.

²⁴ *Ps. Scyl.* 23.

²⁵ ZANINOVIĆ 2015, 134-135.

²⁶ BRACCESI 1977, 229; ČAČE 1994, 45.

²⁷ *Ps. Scymn.* 214, 412-414; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1973, 134-136.

Treba ovdje istaknuti i mišljenje znamenitog ilirologa Pierrea Cabanesa, koji, iako se ne dotiče direktno kontroverze Isa-Lis, daje opasku: „Lis ima sve osobine grada koje je sagradilo lokalno stanovništvo iz unutrašnjosti, u želji da ima luku, a ne strani naseljenici koje bi doveo kakav Dionizije Sirakuški, kao što govori Diodor Sicilski, brkajući vjerojatno Lis i Isu.“²⁸ Da je Dionizije I. izaslao koloniju u Lis, onda bi na teritoriju grada ostali tragovi grčke urbane kulture, što možemo popratiti kod Pierrea Cabanesa na tri mjesta. Gradovi na sjeveru Iliride, posebno Lis i Zgërdesha, nemaju karakteristike grčke urbanizacije, a iz prvog ne postoji ni jedan natpis na grčkom jeziku. Latinski se natpisi pojavljuju tek iz vremena Cezarove obnove.²⁹ To nije slučaj za gradove južne Ilirije, a prvi urbanistički tragovi u Lisu mogu se datirati tek u kasno 4. ili početak 3. stoljeća pr. Kr.³⁰ Nažalost, zbog nedostatka materijala, kako pisanog tako i arheološkog, teško je suditi, ali bio bih skloniji pridružiti se skupini autora koja smatra da u spornom odlomku treba stajati Isa i njen osnutak tražiti u prvom desetljeću 4. stoljeća pr. Kr. Uz navedene argumente iz *Peripla* i *Periegeze*, nedostatak materijala u Lisu, Strohekerove analize rukopisa, nadodao bih iznova i geografsko opažanje. Plovidba od Fara do Lisa iznosi oko 400 km te bi za tu plovidbu, što se dade rekonstruirati suvremenim sustavima (ORBIS), trebala otprilike dva i pol dana u jednom smjeru. S druge strane, plovidba od Ise do Fara traje svega dva sata brodom na vesla.³¹ Da i prihvatimo teoriju Lorenza Bracessija i Slobodana Čače o dugotrajnom sukobu, to nikako ne isključuje mogućnost da bi domorodci, u više od 5 dana, dok bi eparh došao iz Lisa, vjerojatno poubijali koloniste čiji polis još ni zidine nisu okruživale. Također, Isa ima povoljniji geografski položaj od Lisa, posebno zbog dobre luke i strateškog mjesta na plovnim putevima, a arheološki materijal iz arhajskog doba na Visu ukazuje na to da su domorodci već imali kontakt s Grcima.³²

Ono što je ključno razmotriti na ovom mjestu jest položaj Ise u odnosu na Sirkauzu. Svakako se većina autora usuglasila da je Isa sirakuška kolonija, što Pseudo Skimno naznačuje u *Periegezi*.³³ Ako se priklonimo skupini autora koji slijede tradiciju Ivana Lučića

---

²⁸ CABANES 2002, 126.

²⁹ *Ibid.* 126-128.

³⁰ *Ibid.* 129.

³¹ Zahvaljujem viškim ribarima na ovom podatku.

³² NIKOLANCI 1970, 382; SANADER 2003, 314. O arhajskim nalazima vidi u: JOVANOVIĆ 2021a, 46-53.

³³ *Ps. Scymn.* 214, 412-414.

i smatramo da je Isa pritekla u pomoć Faranima, onda moramo zamijetiti da je Dionizije izaslao svog eparha iz Ise.³⁴ Iako je u rimsko i bizantsko doba eparh označavao namjesnika provincije, njegovo prvotno značenje jest poglavar ili zapovjednik.³⁵ Očito je Dionizije imao svog namjesnika koji je služio kao produžena ruka matice, posebice u razdoblju vrhunca njegove moći 380-ih godina pr. Kr. Malo je arheoloških svjedočanstava o najranijoj povezanosti Sirakuze i Ise. Jedan dio autora tumači njihov odnos pomoću numizmatičke građe, što i jest jedini arheološki materijal koji posjedujemo, a koji bi s relativnom sigurnošću mogao potvrditi utjecaje između matice i kolonije. Iz tog razloga će se detaljnije sagledati historiografski problemi interpretacije te građe.³⁶ Jasna Jeličić-Radonić zaključila je kako se isejski novac tipa ženska glava/zvijezda treba datirati u prvu polovicu 4. stoljeća pr. Kr. kao najranije isejske emisije novca. Primjećuje i da je spomenuti kov bio nadahnut tipovima novca Dionizija I. Sirakuškog.³⁷ To bi prema njenom zaključku ukazivalo, što joj spočitava Paolo Visonà, da je Sirakuza dopustila „zavisnom polisu“ kovanje novca za Dionizija I. i II.³⁸ Visonà ukazuje da su prekovi spomenute sirakuške emisije izrađeni čim su se Isa i Faros osamostalili, ali ne daje jasne vremenske naznake kada je to moglo biti.³⁹ U recentnom katalogu izložbe, numizmatičarka Maja Bonačić Mandinić ističe: „S prestankom tiranije Dionizija Sirakuškog i sirakuške prevlasti na Jadranskom moru grčki naseljenici na otoku Visu započeli su s vlastitim emisijama novca prije negoli je Isa bila formirana kao polis. Za taj novac uobičajen je naziv Jonijev novac.“⁴⁰ Kao i Paolo Visonà, Maja Bonačić Mandinić odmiče se od kronologije koju je pretpostavila Jasna Jeličić-Radonić, smatrajući kako su kovovi tipa Jonija prethodili tipu nimfa/zvijezda što je smatrao i Josip Brunšmid.⁴¹ Maja Bonačić Mandinić datira kovanje Jonijeva novca u dvije faze: avers s glavom mladića 340.-330. godine pr. Kr., potom avers s glavom starca 330.-320. g. pr. Kr., dok smatra da se novac

---

³⁴ „ὁ δ' ἐν τῇ Λίσσῳ καθεσταμένος ἑπαρχος ὑπὸ Διονυσίου τριήρεις πλείους ἔχων ἐπέπλευσε τοῖς τῶν Ἰλλυριῶν πλοιαρίοις, καὶ τὰ μὲν βυθίσας, τὰ δὲ χειρωσάμενος, ἀπέκτεινε τῶν βαρβάρων πλείους τῶν πεντακισχιλίων, ἐξώγησε δὲ περὶ δισχιλίου.“ *Diod. XV, 14.* = *Diodorus* 1989.

³⁵ SENC 1910, 312.

³⁶ U ljetu 2021. godine pronađeni su prvi zatvoreni grobovi iz sredine 4. st. pr. Kr. stoga ćemo objavu materijala trebati pričekati neko vrijeme. (Hvala Borisu Čargu na uvidu u materijal i na informacijama).

³⁷ JELIČIĆ-RADONIĆ 2010, 63-65.

³⁸ Paolo Visonà pojam zavisni polis preuzima iz WILKES, FISCHER-HANSEN 2004, 332.

³⁹ VISONÀ 2017, 210-2.

⁴⁰ BONAČIĆ MANDINIĆ 2021, 265.

⁴¹ Josip BRUNŠMID (1998, 25.) datirao ih je u 350. g. pr. Kr.

polisa Ise počeo kovati iza 320. godine pr. Kr. i to kao tip nimfa/zvijezda s legendom $\text{I}\Sigma$.⁴² U citiranoj opasci treba zamijetiti da se, prema Maji Bonačić Mandinić, Isa osamostalila tek krajem 4. stoljeća pr. Kr.⁴³ Iako autorica i Paolo Visonà smatraju da se Jonijev novac kovao u Isi, autori ga ne razmatraju kao novac autonomnog polisa. Ako uzmemo u obzir spomenutu tezu da se Isa osamostalila oko 320. g. pr. Kr., treba postaviti pitanje od koga (!). Nakon smrti Dionizija Starijeg 367. godine pr. Kr. nasljeđuje ga sin Dionizije Mlađi, ali se prilike počinju mijenjati. Iako mlad i obrazovan, Dionizije Mlađi nije bio sposoban poput oca držati golemo područje pod svojom upravom, pa na teritoriju sirakuške države dolazi do unutarnjih raskola i građanskog rata, što, prema Grgi Novaku i Duji Rendiću-Miočeviću koristi Isa kada se osamostaljuje te oko 350. g. pr. Kr. preuzima nekadašnje Dionizijevo vodstvo.⁴⁴ Spomenuta dvojica ističu da se u Isi tada počinje kovati Jonijev novac, a i Teopomp upravo tada zapisuje svoju vijest o lokalnom dinastu Joniju koji u njegovo vrijeme vlada Jonskim zaljevom.⁴⁵ Nije li previše vremena od oko 350. g. pr. Kr. do prvih kovova koje je Maja Bonačić Mandinić datirala u kraj 4. stoljeća pr. Kr. kao novac samostalnog polisa? Smatram da se na ovom mjestu treba podrobnije objasniti problem Jonijeva novca te da ga treba razmotriti kao novac isejskog polisa koji je već formiran.⁴⁶ Prekivanje novca od samoga je početka bio zaštitni znak isejske kovnice.⁴⁷ Kao kovne pločice za Jonijev novac Isejci su upotrijebili u većini slučajeva sirakuški novac Dionizija I. i II.⁴⁸ Očito je u početku sirakuški novac bio u optjecaju jer je novoosnovani polis bio produkt sirakuške ekspanzije na Jadranu. Zbog nemira u sirakuškom polisu za vladavine Dionizija II., privrženiji sam prikloniti se Grgi Novaku i Duji Rendiću-Miočeviću da je Isa potpunu samostalnost stekla oko 350. godine pr. Kr., a sukladno tome i počela kovati prvi novac s likom Jonija.⁴⁹ Paolo Visonà i Maja Bonačić Mandinić

---

⁴² BONAČIĆ MANDINIĆ 2021, 266.; VISONÀ 2017, 204.

⁴³ BONAČIĆ MANDINIĆ 2021, 265.

⁴⁴ RENDIĆ – MIOČEVIĆ 1989, 245 – 248; NOVAK 1961, 11-12.

⁴⁵ RENDIĆ – MIOČEVIĆ 1989, 245 – 248. O temi Jonija kao stvarne i mitološke ličnosti i danas su podijeljena mišljenja. Važnija su: Grga NOVAK (1961, 11-12.) je smatrao da je Jonije bio ilirski kralj koji je vladao Visom u 5. st. pr. Kr. prije nego što je Dionizije Stariji osnovao polis Isu. S druge strane, Mladen NIKOLANCI (1989, 13.) Jonijevu povijesnost potpuno dovodi u pitanje. Također, izrazito važan je rad Radoslava KATIČIĆA (1995, 169.) koji smatra da u Joniju ne možemo vidjeti povijesnu ličnost te da je on lik koji je prema običaju klasične grčke heroiziran.

⁴⁶ **Grafički prilozi – Slikovni prilozi - Prilog 2.**

⁴⁷ VISONÀ 2017, 205.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ RENDIĆ – MIOČEVIĆ 1989, 245 – 248; NOVAK 1961, 11-12; Slobodan ČAČE (2010, 66.) također ističe da se Isa osamostalila oko 350. godine pr. Kr.

očito su zbog nedostatka legende ΙΣ, koja se pojavljuje od druge emisije nimfa/zvijezda tipa, smatrali da to nije novac autonomnog polisa. Nemoguće je potvrditi tezu Duje Rendića-Miočevića da je Jonije bio isejski vladar nakon osamostaljenja koji je svoj lik dao prikazati na novcu.⁵⁰ Za to nemamo dovoljno izvora, ali nam prikaz na novcu nameće pitanje koga bi i zašto isejska kovnica stavila na avers. Treba u ovom kontekstu razmotriti pogled Radoslava Katičića na Jonija kao ličnost koja je prema grčkom običaju heroizirana.⁵¹ Katičić je popisao i iznio gotovo sve antičke autore koji spominju Jonija, a jedan, koji ga direktno vezuje uz Isu, jest Strabon koji za njega kaže da je: ἐξ Ἰσσης τὸ γένος.⁵² Također, davno otkriveni natpis s Gradine direktno vezuje Jonija uz Isu.⁵³ Iako prevladava mišljenje da je Jonije mitska ličnost, to nikako ne umanjuje njegovu povezanost s Isom. Povukao bih u ovom slučaju paralelu s nekoliko primjera iz grčkog svijeta gdje je bio raširen kult ekista, s naglaskom na numizmatičku građu. Kao što je istaknula Sharon Lane, osnivač ili rodonačelnik polisa može biti mitski ili povijesni, a poznajemo tri vrste osnivača – arhegete, ekiste i nove ekiste. Eponimni i mitski osnivači često su se štovali - njihov lik prikazivan je na novcu polisa, a bio je uspostavljen i njihov kult.⁵⁴ Postoji mnogo primjera prikazivanja ekista na antičkom novcu, no ovdje ću istaknuti nekoliko značajnijih. Na aversu srebrnjaka Krotona prikazivan je mitski osnivač Heraklo, pored čijeg je prikaza otisnut natpis ΟΙΚΙΣΤΗΣ, što je važno naglasiti jer je istaknut mitski ekist, a ne ime polisa kojem novac pripada. Ovi kovovi datiraju u kraj 5. st. pr. Kr. što je ipak ranije nego isejski kovovi novca.⁵⁵ Na novcu Tegeje prikazana je na željeznom novcu oko 370. g. pr. Kr. Atena Aleja kao ekist (Alej je mitski osnivač grada).⁵⁶ Aptera je također od početka 4. stoljeća pr. Kr. na aversu novca prikazivala mitskog ekista Aptera, kao što je i Hereja u istom razdoblju na reversu prikazivala ekista Hereja.⁵⁷ Najdojmljiviji primjer koji treba istaknuti jest na novcu Metaponta, i to srebrnih i zlatnih emisija novca iz razdoblja 350. godine pr. Kr. Na aversu je prikazana glava ekista Leukipa s

---

⁵⁰ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 256.

⁵¹ KATIČIĆ 1995, 169.

⁵² *Strab.* VII, 5. 9.

⁵³ Natpis je izrazito oštećen. Mladen NIKOLANCI (1989, 20.) ističe da je problem njegovog direktnog tumačenja kao potvrde Jonijeve vlasti na otoku to što je on pjesničkog karaktera. Restitucija prema Josipu BRUNŠMIDU 1998 [1898], 26.

⁵⁴ LANE 2009, 241.

⁵⁵ HEAD 1887, 97.

⁵⁶ *Ibid.* 455.

⁵⁷ *Ibid.* 458, 448.

korintskom kacigom ukrašenom ornamentom Scile te uz njega stoji ime ΛΕΥΚΙΠΠΙΟΣ.⁵⁸ Treba istaknuti, što su dokazali Sharon Lane i dr., da su ekisti bili od velikog značenja za kolonizatorsku politiku sirakuških tirana, što je još jedna od poveznica.⁵⁹ Nakon slabljenja sirakuške vlasti, Isa je očito iskoristila priliku da postane potpuno autonomna te sam sklon prikloniti se autorima koji to datiraju u period vladavine Dionizija II. Smatram da bi sličan model mogao biti novac s prikazom Jonija. Vremenski okvir popularnosti prikaza ekista na novcu spomenutih polisa odgovara vremenskom razdoblju kada su Grga Novak i Duje Rendić-Miočević smjestili kovanje novca s likom Jonija. Također, u grčkom svijetu novac je oznaka samostalnosti i autonomije polisa. Spomenuto prekivanje novca s prikazom Jonija na kovanicama Dionizija I. i II. poklapa se s periodom sredine 4. st. pr. Kr. Mišljenja sam da je Isa mitskog osnivača Jonija iskoristila kao simbol autonomije i dala ga prikazati na novcu kako bi stekla prepoznatljivost po mitskom liku koji je bio znan u antičkom svijetu, bilo da je samo autohtoni mitski dinast ili u međuvremenu poistovjećen s grčkim Jonijem, eponimom Jonskog mora. Natpis na novcu ION stoga treba sagledati kao IONIOΣ, odnosno ime mitskog ekista u nominativu, kakav slučaj imamo u Metapontu, a ne, kako su neki predlagali, razrješenje u genitivu kao novac Jonija.⁶⁰ Iako istraživanju treba posvetiti još mnogo vremena i detaljno pregledati svaku kovanicu s likom Jonija, svakako se na ovom mjestu treba u obzir uzeti predloženi obrazac i razlog koji je Isa mogla imati emitirajući Jonijev lik na novcu.

Njegovim prikazom na kovanicama, Isa bi dokazala određenu tradiciju, a samim kovanjem potvrdila bi svoju autonomiju i na taj bi način mogla krenuti u razvitak zlatnog doba koje je uslijedilo u 3. i 2. stoljeću pr. Kr.

---

⁵⁸ *Ibid.* 78.

⁵⁹ LANE 2009, 54-55. Gelon, Hijeron I., Dionizije II. i Timoleon koristili su lik ekista za širenje svoje vlasti, a potaknuli su i vezu s Apolonom Arhegetom, zaštitnikom utemeljitelja. U nekim slučajevima ponovna utemeljenja gradova, koje su izvršili spomenuti tirani, bili su promišljeni politički činovi koji su mogli uključivati uništavanje gradova, prisilno uklanjanje ljudi, konfiskaciju zemlje i porobljavanje ljudi. Čak i kada čin ponovnog osnivanja nije uključivao spomenute brutalnosti, povezivanje 'utemeljitelja' s Apolonom kao osnivačem također bi moglo dati legitimitet njegovim postupcima. U tom kontekstu nije iznenađujuće da su vezu s Apolonom uspostavili tzv. novi ekisti Gelon, Hieron I, Dionizije II i Timoleon. (MALKIN 1987, 90; DEMAND 1990, 48; LANE 2009, 53-54, 120).

⁶⁰ RENDIĆ – MIOČEVIĆ 1989, 245 – 248.

3.2. Isejski uzlet

Povijest isejskog polisa u 3. stoljeću pr. Kr. više je poznata no razdoblje osnivanja i osamostaljenja. Prvi kontakti Ise s Rimom sežu u 231.g. pr. Kr., odnosno u početak Prvog ilirskog rata, u vrijeme kada su Isu opsjedali Ardijejci. O tom su nas sukobu izvijestili Polibije, Apijan i Dion Kasije čiji se tekstovi razlikuju u navođenju uzroka i povoda rata, kao i u još nekim detaljima.⁶¹ Polibije izvještava da je sukob započeo zbog toga što su Iliri gusarenjem ometali plovidbu trgovačkih brodova na Jadranu te da su zbog toga golemu štetu pretrpjeli i rimski trgovci.⁶² S druge strane, Apijan tvrdi da su se Isejci obratili za pomoć u suzbijanju napada Agronovih Ilira.⁶³ Treći izvor koji opisuje tu epizodu jest Dion Kasije koji navodi oba spomenuta razloga.⁶⁴ Također, dade se uočiti razlika na mjestu gdje Polibije spominje da su Rimljani izaslali poslanike, braću Gaja i Lucija Korunkanija. Apijan pak tvrdi da je u poslanstvu uz navedenu dvojicu bio i Isejac Kleempor.⁶⁵ Dion Kasije ne spominje imena ukazujući na to da su konzuli poslali izaslanike.⁶⁶ Definitivno su sva tri izvora u suglasju da je Isa opsjednuta, no Polibije prenosi da su izaslanici došli Teuti kada je ona već opsjedala Isu, dok Apijan s druge strane tvrdi da je poslanstvo upućeno Agronu koji je opsjedao Isu. Dion Kasije pak piše da je izaslanstvo upućeno Agronu koji je preminuo nakon poslanstva. Što se tiče isejskog položaja prema Rimljanima, treba zamijetiti razliku u prenošenju vijesti Apijana i Diona Kasija. Apijan tvrdi da se: „νῆσος, ἣ ὄνομα Ἴσσα, ἐπὶ Ῥωμαίους κατέφυγεν.“⁶⁷ Kasije pak piše: „ὅτι Ἴσσα ἢ νῆσος ἐκούσῖα ἑαυτὴν Ῥωμαίους παρέδωκεν.“⁶⁸ Dakle, prema Apijanu, Isa je zatražila zaštitu od Rimljana, dok se prema Kasiju bezuvjetno predala u ruke Rima. Nažalost, od Polibija saznajemo samo to da su

---

⁶¹ Polibije (3. st. pr. Kr.) je vremenski najbliži događajima Prvog ilirskog rata, dok su Apijan (2. st.) i Dion Kasije (2./3. st.) izvijestili o sukobu gotovo 300 godina nakon. Više o autorima vidi u: *Leksikon* 1996, s.v. *Polibije, Apijan iz Aleksandije, Dion Kasije*.

⁶² *Polyb.* II. 8.

⁶³ *App.* II. 7.

⁶⁴ *Dio.* XII. 19.

⁶⁵ *App.* II. 7.

⁶⁶ *Dio.* XII. 19.

⁶⁷ *App.* II. 7. = *Appianus* 1879.

⁶⁸ *Dio.* XII, 19. = *Cassius* 1914.

Rimljani iz raznih izvora saznali za ardijejske djelatnosti na Jadranu, ali on ne ukazuje direktno na isejsku upletenost i traženje pomoći.⁶⁹

Da su Rimljani i prije spomenutog rata imali utjecaj na istočnoj jadranskoj obali znamo jer su 285.godine pr. Kr izaslali eskadru iz Tirenskog u Jadransko more.⁷⁰ Pitanje koje se izostavlja, a svakako je značajno za odnos Ise i Rima, jest jesu li Isejci prije 231. godine pr. Kr. bili u kontaktu s Rimljanima i zašto bi ih pozvali u pomoć. Robert Matijašić prenosi da je prema Kasiju između Ise i Rima postojao savez o prijateljstvu i uzajamnom pomaganju (*foedus*). To je prema potonjem autoru bilo formalno pokriće za traženje i pružanje pomoći, ali ne možemo tvrditi da je taj savez postojao prije Prvog ilirskog rata.⁷¹ No, taj Dionov tekst na koji se poziva Matijašić odnosi se na razdoblje Drugog ilirskog rata, kada se Rim uključuje u rat jer je Demetrije napao njihove saveznike, među kojima je očito bila i Isa.⁷² Bruna Kuntić-Makvić jedina upozorava na činjenicu da nema službenih dokaza o postojanju ugovora o savezu prije rata 231. godine pr. Kr.⁷³ U pisanim izvorima, koji su prethodno predstavljeni, nemamo dokaza da je Isa izaslala poslanstvo u Rim. Polibije je prenio da su se brojne osobe žalile na ardijejsko piratstvo, zbog čega Rim šalje izaslanstvo kada Teuta već opsjeda Isu. Dion Kasije pak navodi da su Rimljani u tim okolnostima našli izgovor da se zapute u Jadran, a ne navodi da je Isa ta koja je zatražila pomoć, dok Apijan jedini navodi da su Isejci zatražili pomoć od Rimljana. Iz navedenog se može zaključiti da Isejci i Rim nisu bili u savezu prije tog događaja. Nažalost, arheološki materijal za ikakvu potvrdu kontakata ne postoji. Rimski novac u isejskom polisu možemo pratiti tek od konca 3. stoljeća pr. Kr.⁷⁴ Isejci se u trenutku nevolje koja ih je snašla, a ne želeći pasti u ruke Ardijejaca koji su već tada okupirali susjedni Far, nisu imali kome obratiti. O odnosima s maticom Sirakuzom zbog manjka arheološkog materijala ne možemo previše zaključivati, stoga se ne da sa sigurnošću pretpostaviti da bi Isa od nje tražila pomoć. Isa je bila u bliskom kontaktu s ostalim

---

⁶⁹ *Polyb.* II. 8.

⁷⁰ ČAČE, KUNITIĆ-MAKVIĆ 2010, 69.

⁷¹ Slobodan ČAČE i Bruna KUNITIĆ-MAKVIĆ (2010, 70.) također su mišljenja da savez nije postojao prije.

⁷² *Dio.* XII, 20.

⁷³ KUNITIĆ-MAKVIĆ 2002, 155.

⁷⁴ Vidi kod BONAČIĆ MANDINIĆ 2021. katalog rimskog republikanskog novca pronađenog na prostoru Visa. Najstariji kovovi rimskog republikanskog doba mogu se datirati u 211. g. pr. Kr.

južnoitalskim polisima, o čemu svjedoče brojni arheološki nalazi.⁷⁵ U ovom slučaju treba uzeti u obzir tadašnje okolnosti konca Prvog punskog rata, kada su gradovi južne Italije u određenom smislu već bili pod rimskim utjecajem, a Sicilija je postala provincija, stoga je teško vjerovati da bi im se Isa obratila za pomoć. Isejci su očito shvatili da je povoljno stati na stranu Rima, obratiti im se za pomoć ili prihvatiti pomoć i sačuvati vlastite interese, dok je Rim mogao nesmetano širiti svoje interese. Bruna Kuntić-Makvić izvrsno je opazila model u kojem se vidi kako su Rimljani prijateljske odnose s jadranskim Grcima predstavljali kao da su oboje predstavnici civilizacije koji se zajedno suprotstavljaju barbarstvu.⁷⁶ Slobodan Čače smatra da su Isejci nakon primirja s Teutom stekli status rimskog saveznika te da će taj element biti konstanta isejske politike do njezinog političkog sloma.⁷⁷ Slično zaključuje i Feđa Milivojević koji kaže da su svi gradovi i zajednice koji su se prije Teutina sloma priklonili rimskoj strani sačinjavali „nominalni teritorij zaštićenih zajednica na istočnoj obali Jadrana“.⁷⁸

Zbog različitih svjedočanstva o položaju Ise treba razmisliti o njezinu razvoju nakon Prvog ilirskog rata. O vremenu osnivanja isejskih emporija znamo relativno malo.⁷⁹ Bruna Kuntić-Makvić smatra da se „već temeljem registriranog materijala smije pretpostavljati da su glavne točke budućeg isejskog uporišnog sustava, dopunjene i pristaništem u Resniku, bile već u funkciji sirakuškog poslovanja, a da su se prema trajnijim naseobinama s mjesnom upravom počele razvijati od druge polovine 4. st. pr. Kr pod autonomnom isejskom kontrolom.“⁸⁰ Novak je pak smatrao da je Isa osnovala naseobinu na Korčuli u 4. st. pr. Kr., a emporije Tragurij i Epetij koncem 3. ili najkasnije početkom 2. st. pr. Kr.⁸¹ Slobodan Čače oprezno pristupa dataciji osnivanja emporija, čiji osnutak datira prije sukoba s Agronom u 30-e godine 3. st. pr. Kr.⁸² Od svih triju isejskih emporija dosada su najbolje istraženi Sikuli,

---

⁷⁵ Većina keramičkog materijala pronađenog u grobnom kontekstu svjedoči o uskim vezama Ise sa gradovima južne Italije. Ono što još bolje potvrđuje tu vezu nalazi su novca iz 4. i 3. stoljeća pr. Kr. gdje se vidi da je Isa komunicirala s Arpijem, Velijom, Metapantom, Tarantom, Alezom, Sirakuzom. (Više o nalazima novca vidi u: BONAČIĆ MANDINIĆ, VISONÀ 2002. BONAČIĆ MANDINIĆ 2014. BONAČIĆ MANDINIĆ 2021).

⁷⁶ KUNTIĆ-MAKVIĆ 2002.

⁷⁷ ČAČE, KUNTIĆ-MAKVIĆ 2010, 69.

⁷⁸ To su gradovi Apolonija i Dirahij, otoci Korkira i Isa te zajednice Partina i Atintana. MILIVOJEVIĆ 2017, 25-26.

⁷⁹ Kartu s grčkim naseobinama i isejskim emporijima vidi u **Grafički prilozi – Karte - Karta 1.**

⁸⁰ ČAČE, KUNTIĆ-MAKVIĆ 2010, 66.

⁸¹ NOVAK 1961, 25-26.

⁸² ČAČE, KUNTIĆ-MAKVIĆ 2010, 68.

gdje ima dovoljno arheološkog materijala. Numizmatički materijal ukazuje na to da je u Sikulima od novca grčkih polisa najviše pronađeno isejskog, i to iz 3. st. pr. Kr.⁸³ Nijedna kovanica nije starija od 350. godine pr. Kr., što je slučaj i s ostalim arheološkim materijalom koji se datira u 2. i 1. st. pr. Kr., stoga smatram da je bolje tražiti dataciju osnivanja emporija u prvu polovicu 3. stoljeća pr. Kr.⁸⁴ Dakako, ako su isejski emporiji postojali prije ardijejskog napada na Isu, o tome nemamo spomena u izvorima jer je u njima navedeno samo to da je napadnuta Isa, što u Trećem ilirskom ratu i sukobu s Delmatima nije bio slučaj. Ono što treba primijetiti jest da su Rimljani imali prisan kontakt sa Sikulima što potvrđuje numizmatička građa republikanskog razdoblja pronađena na ovom lokalitetu. Više od 60% numizmatičkih nalaza koji se datiraju od konca 3. st. do 1. st. pr. Kr. čine rimske republikanske emisije dok se ostatak uglavnom vezuje uz novac Ise.⁸⁵ Najočitiije je pretpostaviti da je Rimljanima bilo u interesu imati Isejce kao saveznike, poglavito zbog njihovog trgovačkog interesa koji se od 3. stoljeća pr. Kr. počinje širiti Sredozemljem.⁸⁶ Osim novca, koji potvrđuje izrazitu rimsku prisutnost kako u Isi tako i u emporiju, ne treba izostaviti ni direktni dokaz kontakata Rimljana s Isom. Natpis pronađen 1856. godine na Gradini nedaleko terma datira se u 2. st. pr. Kr., a danas je izgubljen.⁸⁷ Natpis je, o čemu svjedoči skica sačuvana u arhivi AMS-a, cip koji je završavao hermom, pisan latinskim i grčkim, posvećen Merкуру/Hermu, a dedikant je Lucije Pontij, sin Gneja.⁸⁸ Spomenutog dedikanta možemo potencijalno povezati s pečatima iz brodoloma kod Vele Svitnje, gdje su na amforama pronađeni pečati *L. POT, M. POT*.⁸⁹ Obitelj Pontija bila je poznata trgovačka obitelj koja je očito u Isi imala trgovačke veze, a tome ide u prilog i njihov javni natpis posvećen bogu trgovaca. Među ostalim, za zamijetiti je da je to vjerojatno i najstariji sačuvani natpis na latinskom pronađen u Isi. Iako zbog pomanjkanja materijala ne možemo pravo suditi, spomenuti cip daje mogućnost pretpostavke da je čak neki mali dio rimskih trgovaca bio stalno nastanjen u Isi.⁹⁰ Također,

---

⁸³ ILKIĆ 2019, kat. br. 4-11.

⁸⁴ Više o Sikulima u: *Sikuli* 2011.

⁸⁵ Mato ILKIĆ (2019, 13.) donosi grafikone gdje analizira količinu novca.

⁸⁶ LE GLAY 1996, 85-87.

⁸⁷ *CIL* III, 3076.

⁸⁸ *Ibid.* **Literarni prilozi – Prilog 4.**

⁸⁹ CAMBI 1991; KIRIGIN 1996, 151-153.

⁹⁰ Na Vlaškoj njivi u jednom je grobu pronađen ukop s urnom s početka 1. st. pr. Kr. Iako endemski primjerak za Isu, ali opet toliko suprotan isejskim pogrebnim običajima, mogao bi ukazivati na prisutnost rimskog stanovništva. Ovo treba shvatiti kao preliminarnu opservaciju. Vidi više u: UGARKOVIĆ 2019a, 49.

o prisnim odnosima Ise i Rima svjedoče dva pohoda koja opisuje Livije. Prvi je 201. godine pr. Kr., kada je Isa pružila potporu Rimu s dvadeset brodova u pohodu na makedonskog kralja Filipa V., a drugi seže u 198. godinu pr. Kr., kada pomažu Rimljanima u ratu s kraljem Antiohom III., gdje je isejska flota sudjelovala u bitci kod Patere.⁹¹

S druge strane, trgovačkim kontaktima Ise s Ilirskim kraljevstvom do sada u historiografiji uopće nije posvećeno mjesto. Dva lokaliteta koja bi mogla pripadati Ardijejskoj državi jesu kulturna mjesta u špiljama Nakovana i Vilina. Domagoj Perkić ukazao je na to da bi one mogle pripadati ardijejskoj skupini, ali ipak ostaje suzdržan, kao i Stašo Forenbaher.⁹² U špiljskim svetištima većinom je pronađena luksuzna helenistička keramika čiji se dio može pripisati isejskim radionicama, što bi ukazivalo na trgovačke kontakte. Spomenuta opservacija nije nevjerojatna ako uočimo još neke primjere isejske trgovine s domorocima na kopnu (nalazi s nekropole u Nadinu i delmatskog područja).⁹³ Također, o kontaktima Ise s Ilirima svjedoče i nalazi ilirskog novca na otoku Visu. Do sada su pronađeni primjerci Balejeva novca, kao i novac neodređene ilirske kovnice iz Risanskog zaljeva.⁹⁴

Ako i pretpostavimo dobre trgovačke kontakte Ise s Ardijejcima, to ne mijenja činjenicu da su Isejci ponovno trpili štetu koju im je načinio Gencije pustošeći njihov teritorij. U ovom slučaju Tit Livije prenosi da su Isejci izaslali legate koji su se požalili da je Gencije opustošio njihove teritorije, da je ilirski kralj u dosluhu s makedonskim i da su dogovarali planove za rat protiv Rimljana.⁹⁵ Polibije i Apijan ne prenose vijest da su se Isejci požalili Rimu na Gencija. Očito je jačanje Gencijeve vlasti i teritorijalno širenje nagnalo Isejce da reagiraju. Boris Čargo smatra kako je Gencije ugrožavao isejske trgovačke interese jer je njegovim dolaskom na vlast gusarenje uzelo maha na Jadranu.⁹⁶ Pitanje koje se može

---

⁹¹ *Liv.* XLII, 26; KIRIGIN 1996, 47-48.

⁹² FORENBAHER 2010, 155; PERKIĆ 2010, 160.

⁹³ U grobovima nekropole u Nadinu pronađen je velik broj reljefne keramike, zatim crno-premazane i *Gnathia* keramike što upućuje na distribuciju isejskih radionica (KUKOČ, ČELHAR 2019, 25). Novopublicirani srebrni novac Ise pronađen je na teritoriju današnjeg Trilja što je još jedan pokazatelj kontakta Ise s Delmatima, koji su bili u zaleđu njenih emporija (PAŠKVAN, VISONÀ 2021, 136-137). Labeatska nekropola u Gostilju kod Podgorice obiluje ungentarijima čija analiza ukazuje na komplementarnost s keramičkim repertoarom iz južne Italije. Iako ne treba zanemariti činjenicu da su radionice u Apoloniji, Epidamnu, Lisu, ali i Isi bile pod utjecajem Taranta što potencijalno ukazuje i na taj pravac isejske trgovine (VRZIĆ 2012, 36).

⁹⁴ BONAČIĆ MANDINIĆ 2021, 276-277, kat. br. 40-45.; UGARKOVIĆ 2019a, 147-148.

⁹⁵ *Liv.* XLII, 26.

⁹⁶ ČARGO 2021a, 42.

postaviti, a izvori ne daju odgovora, jest koji je dio isejskog teritorija Gencije opustošio. Pierre Cabanes je uputio vrsnu opasku jednoj nedoumici iz Livijeva teksta. Rimski poslanik Lucije Duronije, koji je bio poslan da istraži optužbe protiv Gencija o napadu na obale *gornjeg mora*, svjedoči da su brojni rimski građani zatočeni na Kerkiri.⁹⁷ Cabanes smatra da u ovom Livijevu odlomku ne treba vidjeti Kerkiru, već jadransku Korkyru, koja je od početka Gencijeva kraljevanja bila pod njegovom vlašću.⁹⁸ Treba uočiti da je Wilhelm Weissenborn u komentaru izdanja Livijeva teksta pretpostavio da na tom mjestu treba stajati Korkyra Melaina, jer je Kerkira već tada bila pod rimskom upravom.⁹⁹ Na taj način dalo bi se uvjetno razumjeti pustošenje isejskog teritorija budući da se na otoku Korčuli nalazila isejska naseobina.

Važnost Ise u sukobu Rima i Makedonije, odnosno Gencija, za kojeg su sumnjali da surađuje s Makedoncima, očituje se u podatku da je postojao legat Gaj Furije (*C. Furium legatum Issam*) koji je upravljao s dva isejska broda, a iz Brindizija mu je izaslano još osam brodova.¹⁰⁰ Savez Rima i Ise očito je dobro funkcionirao, posebice u prilikama ratovanja, a Rimljanima je Isa bila važna strateška točka te zbog dobre luke izvrsna baza u slučaju početka rata, koji se i dogodio nedugo nakon. Da je Isi bilo u interesu riješiti se jačanja Makedonaca koji su bili u dosluhu s Gencijem, očituje se i u činjenici da je u ratu 171. godine pr. Kr. između Rima i makedonskog kralja Perzeja Isa pomagala s deset brodova.¹⁰¹ Ono što treba zamijetiti, a antički autori ne prenose, jest da ne postoje indicije direktnih diplomatskih odnosa među Isejcima i Ilirima. Isejski odnos prema Ilirima možemo pratiti jedino u okviru isejskih poslanstava Rimu i rimskih poslanstava ilirskom dvoru.¹⁰² Isejski poslanik, prema Apijanu, sudjeluje u rimskom poslanstvu prije početka Prvog ilirskog rata, ali, u slučaju Trećega ilirskog rata doznajemo, i to samo iz jednog izvora, da Isejci šalju poslanstvo Rimu žaleći se na Gencija, ali ne sudjeluju u rimskom poslanstvu koje istražuje pritužbe Isejaca.¹⁰³ Očito je Isa 231.g. pr. Kr. zaista bila u opasnosti, jer je bila jedini grad koji nije pao u ruke

---

⁹⁷ *Liv.* XL, 42.

⁹⁸ CABANES 2002, 168.

⁹⁹ WEISSENBORN 1864, 183-184. r. 3-5.

¹⁰⁰ *Liv.* XLIII, 9.

¹⁰¹ *Liv.* XXXI, 45.

¹⁰² Više o diplomatskim odnosima ilirskog dvora vidi u: KUNTIĆ-MAKVIĆ 2017.

¹⁰³ *Pol.* XXXII, 9.

Agrona. To su Rimljani iskoristili kao paravan da joj pruže pomoć i uključe se u obračun s kraljevstvom koje je jačalo. U drugom sukobu s Gencijem, Isa je očito pokušala potaknuti moćne saveznike da ilirskog kralja uklone jer je već ušao u njihovu interesnu sferu. Zbog saveza s Makedoncima postojao je strah da potpuno ne izgube vlastiti teritorij. Očito je već početkom 2. st. pr. Kr. Isa bila pod snažnim nadzorom Rima i to samo ako uzmemo u obzir spomenuta legata Furija. Uplitanje Rima i njihov interes najbolje je rezimirao Branimir Gabričević komentirajući uzroke Prvog ilirskog rata: „do navedenog rata došlo je uslijed objektivnog razvoja događaja, tj. iz razloga što je bila temeljito ugrožena slobodna plovidba Jonskim morem (...) No, uza sve to Rimljani nisu postupali naivno, bez procjene situacije. Oni nisu pod svaku cijenu i u svakom momentu poduzimali vojne operacije samo zbog toga da bi dobili zadovoljštinu za povrijeđeni *ius gentium*. Kao realni političari — koji su, usput rečeno, upravo tada imali velikih briga na međunarodnom planu - oni su čekali i iskoristili trenutak kad se ardijejska država, izazvavši još jednom Rimljane zauzećem Korkyre, odjednom našla bez mogućnosti da se osloni na svoje zaštitničko zaleđe, posebice u trenutku smrti Demetrija II. Dosljedno tome, ne postoje elementi da se Prvi ilirski rat protumači kao rezultat dugo pripremanih rimskih planova prema kojima je na istočnim obalama Jonskog i Jadranskog mora trebalo najprije stvoriti mostobran odakle će se onda, smišljeno i sustavno, realizirati daljnja njihova penetracija prema istoku.“¹⁰⁴ Nije prošlo dugo vremena od poraza Gencija kada su Isejci iznova izaslali poslanstva u Rim 158. godine pr. Kr, o čemu izvještava Polibije prenoseći da se Isejci žale na Delmate koji pustoše njihov teritorij i emporije Tragurij i Epetij.¹⁰⁵ Dakako, u ovom slučaju Isa ima isti položaj kao i prethodno – kroz doušnički položaj žali se Rimu radi očuvanja vlastitih trgovačkih interesa i iskazivanja lojalnosti, ali ne rješava problem s Delmatima, kao ni s Gencijem.

---

¹⁰⁴ GABRIČEVIĆ 1974, 24.

¹⁰⁵ *Pol.* XXXII, 9. Više o sukobima Rima i Delmata: MATIJAŠIĆ 2009, 113-122; ČAČE I KUNTIĆ-MAKVIĆ 2010, 70.

3.3. Suton samostalnog polisa

Prvorazredni spomenik koji svjedoči o odnosu Ise i Rima javni je natpis iz Salone poznatiji kao Cezarov reskript.¹⁰⁶ Fragment A₆ najbolje je očuvan i on je svojevrsna preambula, dok su fragmenti A₇ i A₈ izrazito oštećeni.¹⁰⁷ Prema čitljivim dijelovima daje se razabrati da su Isejci, Tragurini i Epetini 56. godine pr. Kr. uputili izaslanstvo Cezaru u Akvileju, a s njima je bio i jedan rimski građanin, Gaj Gavenije.¹⁰⁸ Od etnika, tekst spominje sigurno Isejce i fragmentarno sačuvane Tragurine.¹⁰⁹ Sherk je Epetine restituirao bez tragova na natpisu, a za Jadastine postoji središnji dio riječi.¹¹⁰ Grga Novak je smatrao da ovaj natpis svjedoči o sukobu Isejaca s konventom rimskih građana u Saloni, jer je došlo do kolizije interesa, oko čega se načelno složio i Mate Suić.¹¹¹ Robert Matijašić iznosi još dvije verzije. Po prvoj verziji, ovaj bi se reskript mogao tumačiti kao potvrda stečenih povlastica Ise za plovidbu i trgovinu Manijskim zaljevom, dok je po drugoj verziji, kojoj se Matijašić i sam priklanja, riječ o sukobima Grka i Rimljana s jedne strane i Delmata s druge, radi plovidbe Manijskim zaljevom.¹¹² U spomenutom restituiranom obliku „Ἰα]δαστιν[οὶ“ Duje Rendić-Miočević prepoznao je domaće stanovništvo naseljeno oko rijeke Jadro smatrajući kako se u ovom natpisu govori o rješavanju spora razgraničenja zemljišta salonitanskog agera.¹¹³ Ono što je u kontekstu ovoga rada ključno jest utvrditi položaj i status Ise i njezine *koiné* u tekstu natpisa. Natpis je datiran prema konzulima i isejskom hijeromnamonu Zopiru. U očuvanom tekstu sigurno se može iščitati da se govorilo o slobodi Isejaca („ἐλευ[θε]ρίας τῶν Ἰσσαιῶ[v“).¹¹⁴ U nastavku je Sherk restituirao, što su prihvatile prethodno citirane autorice, da treba stajati „[...καὶ τῆς φιλίας] τ[ῶν Ῥωμαίων] καὶ Ἰσσαι[ῶν“, odnosno o prijateljstvu Rimljana i Isejaca.¹¹⁵ Svakako se mogu složiti s restitucijom jer je na fragmentu A₇ potvrđeno

¹⁰⁶ KUNTIĆ-MAKVIĆ, MAROHNÍĆ 2010, 79.

¹⁰⁷ Nazivi fragmenata preuzeti su iz KUNTIĆ-MAKVIĆ, MAROHNÍĆ 2010, 79. Čitava restitucija u **Literarnim priložima - Prilog 8.**

¹⁰⁸ MATIJAŠIĆ 2009, 127.

¹⁰⁹ KUNTIĆ-MAKVIĆ, MAROHNÍĆ 2010, 79, A₆, r. 7; r. 14.

¹¹⁰ *Ibid.* A₈, r. 3. [— — — Τραγο]υρινοὶ κ[αὶ Ἐπετινοὶ — — —]; A₈, r. 4. [— — — καὶ Ἰα]δαστιν[οὶ — — —].

¹¹¹ NOVAK 1963, 40; SUIĆ 1966, 189-190.

¹¹² MATIJAŠIĆ 2009, 128.

¹¹³ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1949, 27.

¹¹⁴ KUNTIĆ-MAKVIĆ, MAROHNÍĆ 2010, r. 13.

¹¹⁵ *Ibid.* r. 13, 14.

prijateljstvo i savezništvo („φιλίαν καὶ συμμαχίαν“).¹¹⁶ Ono što se može preispitati jest sloboda o kojoj su došli razgovarati. Neuobičajeno je u ovom slučaju da na natpisu nema spomena Salonitanaca, iako je dotični spomenik pronađen u Saloni i vjerojatno je stajao izložen na javnom mjestu. Budući da su u poslanstvo išli trojica Tragurina – Pamfil, Klempor i Filoksen, a Isejci se samo spominju, može proizaći pretpostavka da su spor s nekim imali Tragurini. U prvom dijelu (Fr. A₆) nakon datacije predstavljeno je poslanstvo, a govor je držao Rimljanin Gaj Gavenije, i to o slobodi Isejaca. Zbog kojeg su razloga onda Tragurini išli kao poslanstvo ako je Rimljanin govorio o slobodi Isejaca? Pažnju mi je odvrtila Suićeva restitucija fragmenta A₈ (kod Suića je to fr. B) koji se u 6 retku, gdje je Sherk razrješio „συμ[μαχ],“ odlučio za „συμ[πολιτειασ].“¹¹⁷ Iako na gornjem mjestu u Fr. A₇ stoji „συμμαχίαν,“ to se veže uz odnos Isejaca i Rima. Ovo Suićevo razrješenje odnosilo bi se na zajedničko građanstvo isejskog polisa, odnosno isejski savez naseobina, što bi išlo u prilog tragurinskom poslanstvu. Natpis je datiran prema isejskom hjeromnamonu, a raspravlja se o slobodi Ise, odnosno zajedničkim pitanjima isejske simpoliteje. Ono što je neosporivo je tadašnja, barem formalna, sloboda Isejaca, ali su očiti problemi na pomolu ukazivali na to da rimski građani polako ulaze u interesnu sferu koju je stoljećima kontrolirala Isa. Vjerojatno su zato Isejci i postavili natpis na grčkom u Saloni pokušavajući ovim poslanstvom učiniti zadnji trzaj u spašavanju interesne sfere.¹¹⁸ Također, postavljanje natpisa na grčkom jeziku u Saloni, gdje je boravio konvent rimskih građana, može ukazivati na to da je određeni dio Grka boravio ili trgovao s njima, stoga je natpis mogao služiti kao dokaz slobodne plovidbe i imuniteta od lučkih pristojba koje su nametali građani konventa.

Da je Cezar Isejce držao pod kontrolom, svjedoči i natpis legata Kvinta Numerija Rufa koji je učinio munificijenciju u Isi obnovivši trijem.¹¹⁹ Branimir Gabričević se detaljnije pozabavio boravkom Kvinta Numerija Rufa na Isi smatrajući kako se njegov dolazak treba promatrati kao jednu od posljedica poslanstva Cezaru u Akvileji.¹²⁰ Također, smatra da se, ako je Numerije već bio na Isi, na natpisu iz Salone ne bi pojavilo ime nepoznatog rimskog građanina Gaja Gavenija, nego patrona grada. Na koncu se njegove misli mogu sumirati u to

---

¹¹⁶ *Ibid.* A₇ r. 5, 6.

¹¹⁷ *Ibid.* A₈ r. 6. cf. SUIĆ 1966, 190, fr. B r. 23.

¹¹⁸ Mate SUIĆ (1966, 185.) je pretpostavio da je postojala starosjedilačka isejska zajednica u Saloni.

¹¹⁹ *CIL* III, 3078.

¹²⁰ GABRIČEVIĆ 1970, 554.

kako je više vjerojatno da su Isejci izabrali Numerija kao patrona nakon poslanstva, jer bi Isa njegovo imenovanje shvatila kao garanciju za poštivanje odluke iz Akvileje, a Cezar je mogao u dobrom svjetlu ocijeniti odnos Ise i legata koji je bio njegov pristaša.¹²¹ U novije vrijeme Feđa Milivojević dao je novi obol razmatranju isejskog patrona smatrajući kako je Numerije bio savršen odabir jer su njegova privrženost popularima, neustrašivost u napadu na Cicerona i prethodno iskustvo u Africi Cezaru bili dovoljan pokazatelj koga treba poslati na Isu nakon akvilejskog sastanka.¹²² Numerije je, prema Feđi Milivojeviću, poslan u Ilirik da samostalno djeluje po Cezarovim nuputcima i intervenira kada je potrebno.¹²³ Gledano u kontekstu položaja Ise, značajni su zaključci Branimira Gabričevića, pomno razloženi i iscrpno analizirani, da je Numerije bio osoba koja je očite probleme, o kojima se raspravljalo u Akvileji, držao pod kontrolom. Ne treba zanemariti ni zaključke Feđe Milivojevića, posebice jer je Ruf bio odani Cezarov popular te je poslan na Isu upravo u praskozorje Građanskog rata. Ne možemo znati je li Isa već u vrijeme poslanstva izraženo iskazivala pristranost Pompeju, ali bi izaslanstvo legata koji je Cezarov pristaša moglo ukazivati na takav zaključak ili na ozbiljnije probleme. U recentno objavljenom katalogu, Boris Čargo smatra kako je Isa stala na Pompejevu stranu jer nisu poštivane odredbe reskripta iz Salone, što također nije argumentirano i mora se uzeti s rezervom.¹²⁴

Opisujući istočnu obalu Jadrana, Plinije Stariji u djelu *Naturalis historia* navodi da Isejci imaju rimsko građansko pravo (*Issa civium Romanorum*).¹²⁵ Položajem Ise nakon gubljenja samostalnosti bavili su se brojni autori, a njihova se stajališta većinom razlikuju. Grga Novak i Marin Zaninović smatrali su da je Isa imala municipalni status.¹²⁶ S druge strane, Mate Suić zalagao se za suprotno, odnosno, da je Isa potpala pod jurisdikciju Salone smatrajući da su duumviri sa sudačkim kompetencijama u Saloni bili nadležni i za Isu, tako da nije imala svoju izvršnu vlast, već je potpala u status prefektore.¹²⁷ Nenad Cambi, analizirajući natpis sa sarkofaga Gaja Albucija Menipa iz Salone, gdje se spominje duumvir

---

¹²¹ *Ibid.* 554–557.

¹²² MILIVOJEVIĆ 2017, 222.

¹²³ *Ibid.* 223.

¹²⁴ *Ibid.*

¹²⁵ *Plin. NH III*, 152. = *Plinius* 1906.

¹²⁶ NOVAK 1955, 42; ZANINOVIĆ 1996, 46.

¹²⁷ SUIĆ 1996, 303.

Ise i Salone, pokušao je problem objasniti na način da se isejska samostalnost postupno gubila u interesnoj sferi Salone, a kao dodatan razlog naveden je i kasniji period dekadencije.¹²⁸ Miroslav Glavičić se pak zalaže da je Isa posjedovala municipalitet nižeg ranga, dok Robert Matijašić ostaje distanciran u iznošenju podrobnije analize smatrajući da se možda radi o prefekturama.¹²⁹ Bruno Bijadija je u recentno objavljenom članku dao podrobnu analizu pravnog statusa Ise u rimsko vrijeme sumirajući, unatoč podrobnoj analizi svih argumenata, da municipalnu neovisnost Ise možemo promatrati s četiriju aspekata; povijesnog konteksta, graditeljskih aktivnosti, literarnih i epigrafskih izvora.¹³⁰ U prvom aspektu, gdje apostrofira da je Isa između 60. i 50. g. pr. Kr. postala dio Rimske države, autor je kontradiktoran kada piše da bi svrstavanjem na Pompejevu stranu tijekom Građanskog rata Isa mogla izgubiti municipalnu neovisnost, ako ju je uopće i imala.¹³¹ Ako je Isa 56. g. pr. Kr. uputila poslanstvo u Akvileju, natpis izložen u Saloni pisan je grčkim i među ostalim datira se po isejskom hijeromnamonu pa je očito da Isa još tada posjeduje barem prividan oblik samostalnosti, stoga nije ni mogla izgubiti municipalitet nakon Cezarove pobjede u Građanskom ratu. Indikacije na koje Bruno Bijadija ukazuje da je Isa kasnije uživala municipalni status „ogledaju se u tradiciji, gospodarskoj snazi tijekom principata i urbanizmu. Nedostatak direktnog dokaza o municipalitetu očituje se u činjenici da na isejskim natpisima dosada nije zabilježen nijedan gradski dužnosnik.”¹³² Unatoč nemogućnosti davanja preciznijeg odgovora, smatram da je potrebno imati na umu munificijencije: Druz koji je izgradio *campus*, Kvint Baronije koji je obnovio hram i žrtvenik Jupitera Herkula kao i gradnju teatra i terma.

---

¹²⁸ CAMBI 1961, 107 – 108.

¹²⁹ GLAVIČIĆ 2002, 65; MATIJAŠIĆ 2009, 166.

¹³⁰ BIJADIJA 2015, 30.

¹³¹ *Ibid.*

¹³² *Ibid.*

4. Izvori

4.1. Literarni i epigrafski

O gospodarstvu antičke Ise malo je sačuvanih pisanih svjedočanstava, od čega direktno možemo povezati dva odlomka. Prvi spomen donosi Tit Livije u XXXI. knjizi pišući o pohodu Rimljana i saveznika u Egejsko more 201. godine pr. Kr. te isejskom gusarskom pothvatu u pohodu na Filipa V. Makedonskog.¹³³

Tit Livije (lat. *Titus Livius*) rimski je povjesničar (Patavij, 59.g. pr. Kr. – Patavij, 17.g. po. Kr.). Od njegova glavnog djela *Od osnutka Rima (Ab urbe condita)*, originalno napisana u 142 knjige, ostalo je do danas samo njih 35. Djelo opisuje rimsku povijest u obliku ljetopisa koji započinje Enejinim mitskim dolaskom u Italiju, a završava smrću vojskovođe Druza 9. g. pr. Kr.

Veći dio Livijeva djela dijeli se na sadržajne cjeline dekade: 1 – 10 (od mitskih početaka do Trećega samnitskog rata) i 21 – 45 (Drugi punski rat, događaji do osvajanja Makedonije, od 218. do 167. pr. Kr.). Sadržaj ostalih knjiga (izuzev 136. i 137.) poznat je isključivo po periohama. Iznošenje događaja Livije prekida izmišljenim govorima, kojih u sačuvanim knjigama ima oko 400. Sva su ostala Livijeva filozofska i retorička djela izgubljena. Kao glavne izvore za pisanje koristio se djelom grčko-rimskog povjesničara Polibija, kao i rimskim ljetopiscima. Iako je Livije dobar pripovjedač, treba istaknuti njegovu nekritičnost i neobjektivnost prema rimskim neprijateljima o kojima često piše s rodoljubno-moralističkom tendencijom, pokušavajući romantično idealizirati prošlost.¹³⁴

Drugi spomen donosi Atenej koji prenosi Agatarhidov citat o kvaliteti isejskog vina.¹³⁵ Agatarhid (grč. Ἀγαθαρχίδης) je helenistički povjesničar i geograf iz Knida koji je djelovao u 2. st. pr. Kr. Kompilatorski je obradio povijest Europe (*Ἐβρωπιακά*, 49. knj.),

---

¹³³ Liv. XXXI, 45, 9-11.

¹³⁴ *Leksikon* 1996, 429. **Literarni prilozi – Prilog 2.**

¹³⁵ FrGH III 194 *Agatharcides= Ath.* 28d. **Literarni prilozi – Prilog 1.**

Azije (*Ασιατικά*, 10 knj.) te spis *O Crvenom moru* (*Περὶ τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης*, 5. knj.). Nabrojana su djela fragmentarno sačuvana, dok su ostala djela izgubljena.¹³⁶

Atenej iz Naukratija (grč. Ἀθηναῖος) grčki je gramatičar i antikvar koji je djelovao na prijelazu iz 2. na 3. stoljeće. Autor je dijaloškog djela *Gozba sofista* (*Δειπνοσοφισταί*), gdje opisuje višednevno gošćenje tridesetorice učenjaka. Osim *Gozbe sofista* sačuvani su njegovi epigrami u *Palatinskoj antologiji*.¹³⁷

U djelu *Gozba sofista*, u kojem je među ostalim sačuvan podatak o isejskom vinu, raspravlja se o raznovrsnim temama koje gostima u takvu neobvezatnu ugođaju padaju na pamet. Iako se smatra da je djelo u literarnom smislu bezvrijedno i bez ikakve originalnosti, važan je izvor podataka jer je u njemu citirano gotovo 800 starijih autora.¹³⁸ Građu je Atenej prikupljao najvjerojatnije u Aleksandrijskoj knjižnici, a kao glavni izvori poslužili su mu različiti stariji zbornici i leksikoni. Djelo je bilo iznimno popularno i korišteno sve do srednjega vijeka.¹³⁹

Od epigrafskih izvora treba istaknuti natpis iz Zlopoja, koji danas nije sačuvan, a tiče se sadnje vinograda. O mjestu nalaza izvijestio je zaslužni viški polihistor Antun Matijašević Karamaneo (1658. – 1721.g.). Kada je Theodor Mommsen boravio na Hvaru, natpis je uvrstio u *Corpus Inscriptionum Latinarum* navevši da je toga trenutka natpis bio uzidan kao spolij na palači Vukašinović u Hvaru.¹⁴⁰ Kada je 1960-ih godina Branimir Gabričević vršio reviziju spomenika za CIL, nije ga više pronašao. Odgovor gdje je nestao nalazi se u korespondenciji između Matije Kapora i Petra Nizitea, gdje Niziteo 1838. godine piše: *Esistevne nele mura della casa Lupi in Lesina e da poco l'erede Lupi ha demolito il muro, rotta in fragmenti la lapide ed ella più non esiste*.¹⁴¹ Prema Mommsonovu čitanju, nažalost ne poznajemo dimenzije spomenika te izgled. Natpis je podijeljen u šest redova, pisan rimskom kapitalom i datiran u 1. stoljeće.¹⁴²

---

¹³⁶ *Leksikon* 1996, 5.

¹³⁷ *Leksikon* 1996, 89.

¹³⁸ *Ibid.*

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ NIKOLANCI 1977, 201.

¹⁴¹ Niziteo prema: ZANINOVIĆ 1997, 80. (*Postojao je u zidu kuće Lupi u Hvaru i Lupijev je nasljednik nedavno srušio zid, razbio natpis u fragmente te on više ne postoji*. Prev. Vinko Udiljak).

¹⁴² CIL III, 6423. **Literarni prilozi – Prilog 5.**

U epigrafske izvore ubrajaju se i objavljeni pečatnjaci koji su nađeni u brodolomu kod uvale Vela Svitnja. Do sada je prepoznato 12 pečata s natpisima: HAR (na obodu), ATTO, LABEO, L. POT, M. POT, MENOP, MIOPI, PILIPI, PHIL, RV-X, SONIC i SONV (na ručkama).¹⁴³ Do sada ni jedan pečat nije ubiciran i nisu rađene detaljnije analogije gdje ih još pronalazimo.

Na Gradini, nedaleko od terma, 1856. godine pronađen je natpis koji datira u 2. ili 1. stoljeće pr. Kr.¹⁴⁴ Nije izravno vezan niti uz jednu gospodarsku djelatnost i danas je izgubljen. Ipak, u arhivi AMS-a sačuvana je njegova skica iz koje se vidi da je riječ o cipu koji je vjerojatno završavao hermom. Pisan je latinskim i grčkim jezikom u 7 redova, a na njemu se ističe ime Lucija Pontija koji je natpis posvetio bogu Merkuru/Hermu.¹⁴⁵ Posvetitelja možemo potencijalno povezati s pečatima isejskog brodoloma kod Vele Svitnje na kojima stoji L. POT, M. POT.

4.2. Materijalni izvori

Materijalni izvori čine većinu korpusa za istraživanje isejskog gospodarstva. U brojnim istraživanjima koja se sustavno provode tijekom posljednjeg stoljeća, velik je dio materijala bez konteksta, zagubljen ili još čeka na obradu i objavljivanje. Izvore za gospodarsku povijest možemo klasificirati prema pronađenom materijalu na sljedeći način: keramički predmeti, metalni predmeti, kameni predmeti, stakleni predmeti i koštani predmeti.

4.2.1. Keramički predmeti

Keramički predmeti najzastupljeniji su nalazi te su stoga jedan od glavnih izvora za proučavanje gospodarske povijesti, bilo primarne gdje je nađeni predmet svjedok određene

---

¹⁴³ CAMBI 1991; KIRIGIN 1996, 151-153.

¹⁴⁴ CIL III, 3076; SEG 31 595, NIKOLANCI 1980, 222 no.12.

¹⁴⁵ CIL III, 3076. **Literarni prilozi – Prilog 4.**

radinosti, bilo sekundarne gdje sam predmet svjedoči o načinu proizvodnje i radionicama ili pak tercijarni, gdje ukazuje na trgovačke veze. Keramičko uporabno posuđe najčešći je nalaz. Velik broj necjelovitih posuda je neobjavljen, stoga ćemo se ograničiti na grobne nalaze koji su u najvećoj mjeri publicirani. Od oslikanih vaza važno je u Isi izdvojiti vaze crvenofiguralnog stila i *Alto-Adriatico*. Crvenofiguralne vaze koje su kataloški do sada najviše i obrađivane potrebno je geografski razdvojiti po podrijetlu.¹⁴⁶ Većina posuda koje pripadaju crvenofiguralnom stilu datiraju se u 4./3. stoljeće pr. Kr., a pretpostavlja se da su apulske, sirakuške i tarantske provenijencije.¹⁴⁷ Budući da su se u dosadašnjim kataloškim objavama izostavljali podatci o provenijenciji radionice, a gotovo sve potječu s područja južne Italije, najsigurnije ih je vezati uz južnoitalski crvenofiguralni stil, bez detaljnijeg određivanja radionice. Stil *Alto-Adriatico*, odnosno sjevernoitalska verzija crvenofiguralnog stila, dobro je posvjedočen i datiran na prijelaz iz 4. na 3. stoljeće pr. Kr.¹⁴⁸ Jedan od najvažnijih tipova keramike definitivno je ona crnopremazana čija je proizvodnja na antičkom Sredozemlju započela još u 6. stoljeću pr. Kr. o čemu svjedoči i nalaz iz Ise.¹⁴⁹ Najbrojniji nalazi crvenofiguralnog posuđa datiraju se prema objavljenim katalozima od 4. do 1. stoljeća pr. Kr. te se uporabno mogu podijeliti na skife, enohoje, vrčeve i tanjure.¹⁵⁰ Pretpostavlja se da je spomenuta keramika izrađivana i na Visu, o čemu zasada nemamo detaljnijih naznaka.¹⁵¹ Najrašireniji tip pronađene keramike je Gnathia, čija je proizvodnja u južnoj Italiji započela u 4. stoljeću pr. Kr.¹⁵² Nalazi južnoitalske Gnathije na prostoru Ise većinom su u grobnom kontekstu te se po uporabi mogu podijeliti na enohoje, skife, lekite, pelike i pikside, a vremenski okvir stavlja se u 4. i 3. stoljeće pr. Kr.¹⁵³ Važnije je istaknuti nalaze isejskog tipa keramike Gnathia, čiju je tipologiju i katalošku obradu načinila M. Miše.¹⁵⁴ Prema dosadašnjim rezultatima, u najranijoj fazi, koja počinje u 3. stoljeću pr. Kr.,

---

¹⁴⁶ Dosadašnja objavljivanja ukrasnih posuda: GABRIČEVIĆ 1968. NIKOLANCI 1969. KIRIGIN 1983. KIRIGIN 1986. CAMBI 2002. ČARGO 2007. MIŠE 2012. UGARKOVIĆ 2019b. JOVANOVIĆ 2021d.

¹⁴⁷ JOVANOVIĆ 2021d, 154-159. Zbog trenutnih nesuglasica oko provenijencije keramike u katalogu su izostavljene tipološke sličnosti.

¹⁴⁸ *Ibid.* 154-159. kat. br. 27-32.

¹⁴⁹ JOVANOVIĆ 2021a, 52. kat. br. 5

¹⁵⁰ JOVANOVIĆ 2021e, 166-171.

¹⁵¹ *Ibid.* 166-171. kat. br. 7, 29-32.

¹⁵² ČARGO 2021b, 173.

¹⁵³ Katalozi *Gnathia* keramike iz Ise opširni su, stoga se ovdje valja pozvati na kataloge iz radova: MIŠE 2012. ČARGO 2007. KIRIGIN 2008. UGARKOVIĆ 2019a,b. ČARGO 2021b.

¹⁵⁴ MIŠE 2010.

isejska se radionica posvetila proizvodnji enohoja, dok je u drugoj i trećoj fazi izrađivala svakojake vrste grčkih posuda kakve su se proizvodile u ostatku helenističkog svijeta. Posebno ih možemo usporediti s južnoitalskom.¹⁵⁵ Najlošije zasada obrađeni i objavljeni tip keramike jest kasnohelenistička isejska keramika sa sivim i crvenim premazom čija je proizvodnja, prema dosadašnjim datacijama u katalogima radova, počela u 2. stoljeću pr. Kr., a kraj zalazi najvjerojatnije u novu eru.¹⁵⁶ Nalazi ovog tipa pronađeni su i na jadranskom kopnu, ali su zasada isključivo isejski primjerci detaljno publicirani.¹⁵⁷

Nalaze posuda za skladištenje možemo podijeliti po tipologiji izrade. Najznačajniji među njima jesu amfore koje su cjelovito sačuvane kao grobne amfore s Martvila ili iz brodoloma u Veloj Svitnji.¹⁵⁸ Dosada najveći broj pronađenih pripada grčkoitalskim i Lamboglia II primjerima.¹⁵⁹ Oba su tipa najviše služila za transport vina. Sačuvani su još primjerci Korint B, tip Beltran IIA, tip Almagro 51c, tip Dressel 29.¹⁶⁰ U istraživanjima Mole Bonde koja se nalazi zapadno od Martvila, gdje su pronađeni i ostaci keramičkih peći, nađen je tzv. škart oboda i dijelova amfora koji nisu uspjeli u postupku pečenja.¹⁶¹ Detaljna analiza pronađene keramike još nije učinjena (kako tipološka tako niti analiza materijala), već se zasada navodi kao tip isejske amfore.¹⁶² Drugi bitan predmet za skladištenje namirnica jesu pitoi koji su ubicirani uz nekadašnju obalu grada u potezu Vlaška njiva – Porto Ingleze.¹⁶³ Nažalost, svi primjerci nisu još izronjeni. Ono važnije jesu ostaci unutar arhitekture koji su predstavljeni najnovijom izložbom.¹⁶⁴ Kataloški pregled ručki pitoja¹⁶⁵ ukazuje na lokalnu proizvodnju jer sličnog tipa nema nigdje drugdje.¹⁶⁶

---

¹⁵⁵ ČARGO 2021b, 173.

¹⁵⁶ Katalog u: ČARGO 2007.

¹⁵⁷ *Ibid.*

¹⁵⁸ Funerarne su djelomično objavljene u: KIRIGIN 1992, a one iz brodoloma u: CAMBI 1972.

¹⁵⁹ Grčko italske iz Ise ili arhipelaga objavljene u: VRŠALOVIĆ 1979, 229; RADIĆ ROSSI 1993, 88-90; JURIŠIĆ 2000, 5; PETRIĆ 2002, 476; KIRIGIN 1994, 19-20. Lamboglia II objavljeno u: CAMBI, 1972; VRŠALOVIĆ 1979, 225-228; CAMBI 1989, 311-315; CAMBI 1991, 59-64; RADIĆ ROSSI 1993, 82-87; JURIŠIĆ 2000, 5-6.

¹⁶⁰ ČARGO 2018, 56-66. kat. br. 14-51.

¹⁶¹ ČARGO i MIŠE 2010, 28.

¹⁶² ČARGO 2021a, 90. kat br. 29.

¹⁶³ *Ibid.* 85. sl. 15.

¹⁶⁴ *Vis à vis* 2021; *Issa maritima* 2018.

¹⁶⁵ B. Čargo na nekim mjestima piše *pitoi*, a na nekima *doliji*. Riječ je o istim predmetima, a pojedini od ova dva naziva najčešće se koriste ovisno o tome je li riječ o grčkom ili rimskom nalazu. Izradu ovih primjera datira u 2. stoljeće pr. Kr. (ČARGO 2021a).

¹⁶⁶ ČARGO 2021a, 89-90 kat br. 22-25.

U dosadašnjim istraživanjima pronađene su i dvije vrste keramičkih utega. Utezi za mreže najvjerojatnije potječu iz helenističkog razdoblja, ali je njihovu dataciju teško odrediti jer je većina pronađena izvan arheološkog konteksta.¹⁶⁷ Druga vrsta, pronađena diljem Gradine, jesu utezi za tkalački stan. Svi su gotovo jednake visine i širine, a datiraju se također u razdoblje helenizma.¹⁶⁸

Znatni nalazi iz Mole Bonde na padinama brda Bandirica, zapadno od nekropole Martvilo, jesu ulomci košnica koji se svi datiraju u 2. i 1. stoljeće pr. Kr.¹⁶⁹ Terenskim pregledom Vele špile na Pikarino nedaleko od Korita uočio sam sličan fragment košnice koji bi se prema tipologiji objavljenih mogao datirati u isti period.

U terenskom pregledu Bandirice, izvan zidina nedaleko od nekropole Martvilo, pronađeni su kalupi za izradu reljefne keramike. Koncentracija lončarije i ostatci peći pronađene 1948. g. sugeriraju da su ondje stajale keramičarske radionice.¹⁷⁰ Prema vrsti, kalupe možemo razdijeliti na one za proizvodnju poluloptastih čaša, zdjelica, plitica i kratera, a većina ih se datira u 2. ili 1. stoljeće pr. Kr.¹⁷¹ Također, na istom je prostoru pronađeno nekoliko kalupa za izradu svjetiljki iz kasnog helenizma.¹⁷²

Velik je broj terakotnih figurina čija se datacija rasprostire od 4. pa do 1. stoljeća pr. Kr.¹⁷³ Sveobuhvatnu objavu kataloga figurina načinila je Bruna Nardelli, a za novije nalaze zaslužna je Jelena Jovanović.¹⁷⁴ Boris Čargo objavio je dva ulomka škarta i potencijalnog kalupa za izradu figurina pronađenih izvan gradskih zidina.¹⁷⁵

---

¹⁶⁷ *Ibid.*, 98-99. kat br. 76-84.

¹⁶⁸ *Ibid.*, 100-103. kat. Br. 90-98.

¹⁶⁹ *Ibid.*, 87-89. kat. Br. 12-21.

¹⁷⁰ ČARGO 2021e, 208-209.

¹⁷¹ *Ibid.*, 212-215. kat. br. 1-20.

¹⁷² ČARGO 2021a, 86. kat br. 2.

¹⁷³ JOVANOVIĆ 2021f, 222-229.

¹⁷⁴ NARDELLI 1999; JOVANOVIĆ 2021f.

¹⁷⁵ ČARGO 2008, 193. sl. 1.

4.2.2. Metalni predmeti

Od metalnih predmeta treba izdvojiti novac, ribarski pribor (udice, igle, utezi), nakit i sidra. Nakit i pronađeni ukrasni uporabni predmeti su od zlata, srebra, bronce i mjedi, a riječ je o artefaktima kojima je poznato mjesto nalaza i dosada su publicirani. Pronađeni su u grobnom kontekstu većinom Vlaške njive, a datacija se kreće između 3. i 1. st. pr. Kr.¹⁷⁶ Najmanji je broj zlatnih predmeta, od čega se ističu naušnice i prsten te applike.¹⁷⁷ Među srebrnim predmetima većinom dominiraju kopljasto-streličaste fibule.¹⁷⁸ U nalazima nakita uglavnom dominira bronca.¹⁷⁹

Antička je Isa kovala novac najvjerojatnije od sredine 4. st. pr. Kr. pa sve do 1. st. pr. Kr., kada je izgubila autonomiju. Od isejskog novca treba izdvojiti sljedeće serije: av/ glava nimfe, rv/ osmerokraka zvijezda (4. st. pr. Kr.); av/ glava muškarca Jonija, rv/ dupin (4. st. pr. Kr.); av/ glava žene Here (?), rv/ dupin i podno dva manja dupina (4. st. pr. Kr.); av/ glava Atene, rv/ koza s legendom $\text{I}\Sigma$ (3. st. pr. Kr.); av/ glava Atene, rv/ jelen s legendom $\text{I}\Sigma$ (3. st. pr. Kr.); av/ glava Herakla, rv/ jelen s legendom $\text{I}\Sigma$ (3. st. pr. Kr.); av/ glava muškarca Apolona (?), rv/ jelen (2. st. pr. Kr.); av/ kantar, rv/ grozd (2. st. pr. Kr.); av/ glava muškarca, rv/ kantar (3./2. st. pr. Kr.); av/ glava muškarca, rv/ kantar s legendom $\text{I}\Sigma$ (3./2. st. pr. Kr.).¹⁸⁰ Svi nabrojani kovovi brončane su nominale čija se masa kreće između 3,60 i 7,32 g, a radijus između 15 i 23 mm.¹⁸¹ Nedavno pronađen srebrni novac Ise još uvijek nije publiciran izuzev fotografije u katalogu izložbe bez kataloškog opisa koji se još čeka.¹⁸² Prema fotografiji, moguće je utvrditi da je na aversu prikazan kantar, dok se na reversu nalaze grozd i list loze, iznad kojih stoji legenda $\text{I}\Sigma$. Nalazi se u privatnoj zbirci Paškvan, a pronađen je u triljskom kraju.¹⁸³ Od nalaza kovanica drugih gradova država na Isi, a koje su kovane prije nove ere, treba izdvojiti novac: Arpija, Velije, Metaponta, Taranta, Aleze, Sirakuze, Dirahija, Apolonije, Fara, Herakleje, Balejev novac, novac Skodra, Rizona, Kerkire, Orika, Dime,

---

¹⁷⁶ Cf. JOVANOVIĆ 2021c, katalog.

¹⁷⁷ JOVANOVIĆ 2021c, 137-139, kat. br. 10-15; 19.

¹⁷⁸ JOVANOVIĆ 2021c, 137-139, kat. br. 4-6.; KIRIGIN 1986, 39, kat. br. 229; 292.

¹⁷⁹ KIRIGIN 1986a, 39, kat. br. 289.; UGARKOVIĆ 2019, 167 kat br. 211.

¹⁸⁰ BONAČIĆ MANDINIĆ 2021, 270-273, kat br. 7-20.

¹⁸¹ *Ibid.*

¹⁸² *Ibid.* 267. sl. 1.

¹⁸³ Zahvaljujem B. Čargu na informaciji.

Korinta, Atene, a od rimskog novca iz republikanskog doba denar, trijens, as, kvadrans, denar *serratus*, kvinar kao i skupni nalaz hemidrahmi Likijskog saveza.¹⁸⁴ Većina novca pronađena je izvan arheološkog konteksta što onemogućuje detaljnije analize i usporedbe s primjerice keramičkim materijalom nađenim u grobu, no može biti pokazatelj direktnih ili indirektnih kontakata koje je Isa ostvarivala.

Ribarski pribor uglavnom je izrađivan od bronce, od čega kao najbrojnije nalaze možemo izdvojiti udice za ribolov. Njih je čak 93% pronađeno unutar zidina grada tijekom istraživanja helenističko-rimske arhitekture.¹⁸⁵ Tri primjerka koja su datirana od 3. do 1. st. pr. Kr., pronađena su u grobovima na Vlaškoj njivi i datirana su prema ostalom grobnom materijalu.¹⁸⁶ S obzirom na to da izgledom ne odudaraju od ostalih udica, nije moguće odrediti pripadaju li sve pronađene udice u ovo razdoblje ili se, s druge strane, tipologija udica nije mijenjala stoljećima kakav je slučaj i s iglama za mreže zbog čega ih je teško precizno datirati.¹⁸⁷ Od metalnih izvora treba istaknuti i objavljene olovne utege za mreže.¹⁸⁸ Unutar zidina pronađen je 2009. g. skupni nalaz od 28 helenističkih utega, dok je u kasnijim istraživanjima pronađeno još nekoliko pojedinačnih koji svjedoče o kasnijoj rimskoj uporabi.¹⁸⁹

4.2.3. *Kameni predmeti*

Velik je broj kamenih nalaza iz Ise, ako uzmemo u obzir čitavu arhitekturu grada i sačuvane zidove i bedeme. Ovdje kao izvore za proučavanje isejskog gospodarstva, odnosno klesarstva, treba izdvojiti stele koje završavaju sa zabatom te su sve datirane između 3 i 1. st. pr. Kr.¹⁹⁰ Od magmatskog je kamena izrađen i žrvanj iz perioda helenizma koji je pronađen

---

¹⁸⁴ BONAČIĆ MANDINIĆ 2021, 273-283. kat. br. 21-82.

¹⁸⁵ ČARGO 2018, 67-68. kat. br. 52-81.

¹⁸⁶ *Ibid.* 67-68. kat. br. 52-54. *cf.* 55-81.

¹⁸⁷ *Ibid.* 69. kat. br. 82-87.

¹⁸⁸ ČARGO 2018, 70-71. kat. br. 88-89, 93.; ČARGO 2021a, 97-98. kat. br. 70-75.

¹⁸⁹ ČARGO 2018, 70. kat. br. 89-92.

¹⁹⁰ Stele sa zabatom najčešći su oblik pogrebnih spomenika. Kompletno su obrađene u: MAROJNIĆ 2012, kat. br. 59, 53, 42, 57, 58, 31, 32. Vidi još: JOVANOVIĆ 2021b.

kod ulaza u luku, no izvan detaljnijeg arheološkog konteksta.¹⁹¹ Sačuvano je nekoliko primjeraka kamenih utega za mrežu čiju je dataciju teško odrediti.¹⁹²

4.2.4. *Stakleni, koštani i jantarni predmeti*

Stakleni nalazi u Isi nisu toliko značajni. Pronađen je neznatan broj staklenih perli za ogrlice koji su većinom grobni nalazi.¹⁹³ Cjelovitih posuda zasada nemamo izuzev velikog broja fragmenata uporabnog stakla koje još nije objavljeno i čija analiza nije učinjena.¹⁹⁴ Jantarni predmeti iznimno su rijetki te je do sada jedino objavljen nalaz jantarnih perli iz groba 37 s Vlaške njive.¹⁹⁵ Od cjelovitih koštanih predmeta treba izdvojiti koštane preslice kojima se može ponuditi samo okvirna datacija u helenističko doba.¹⁹⁶

4.3. **Prostor kao izvor**

Prilikom proučavanja gospodarstva potrebno je u obzir uzeti prostor i promjene u krajoliku jer su ti podaci ključni pri otkrivanju strukture isejske hore. Dosadašnja istraživanja geomorfoloških značajki otoka služe kao dobar izvor za određivanje tipova terena, obradivih i neobradivih površina te količine vode i na kojim se mjestima ista pojavljuje.¹⁹⁷

Najstarije habsburške katastarske karte otoka iz 1834. godine također su prvorazredan izvor za proučavanje krajolika i količine obradivih površina jer se prema kartografskim izvorima i dosadašnjim istraživanjima gospodarska djelatnost nije u većoj mjeri mijenjala od antike sve do početka 20. stoljeća kada su u prostoru načinjene veće preinake gradnjom cesta

---

¹⁹¹ ČARGO 2018, 57, kat. br. 18.

¹⁹² ČARGO 2018, 73, kat. br. 102-104.

¹⁹³ JOVANOVIĆ 2021c, 140-141. kat. br. 30-34.

¹⁹⁴ Zahvaljujem se Borisu Čargu na informaciji i dopuštanju u uvid depoa te iznosim svoje opaske o čestim nalazima staklenih fragmenata tokom sudjelovanja u istraživanjima helenističke arhitekture 2017.-2019. godine.

¹⁹⁵ JOVANOVIĆ 2021c, 141. kat. br. 31.

¹⁹⁶ *Ibid.* 142. kat. br. 40-41.

¹⁹⁷ KRKLEC 2012, 290.

ili nasipavanjem određenih dijelova.¹⁹⁸ Današnje stanje obradivih površina ne može biti izvor, ali katastar s početka 19. stoljeća bilježi sve karakteristike terena, ukazuje na vrstu površine, presušene vodene tokove i izgled terena prije suvremenih preinaka.

Terenskim pregledom izvršenim na brdu Krušovica, koje Boris Čargo smatra mjestom eksploatacije gline u antičko doba, potvrđeno je to da je u antici krajolik Lokve na Krušovici bio poznat i posjećivan. Analiza koja bi detaljnije dokazala kakvoću i vrstu korištene gline od koje je rađena keramika nije još izvršena.¹⁹⁹

Sjeverna strana brda između Korita i Kostirne, na trasi prema Komiži, obiluje nalazištima kvarcnog pijeska (viš. *vora*) koji se kopao do prije 70 godina.²⁰⁰ U literaturi je poznata *Vela špila na Pitarino* koja ide u dužinu i do 300 metara. Ispitivanjem starijeg stanovništva koje me uputilo na obližnje lokacije ubicirao sam još tri manje špilje koje su vjerojatno nastale kopanjem kvarca. U spomenutoj prvoj (*Veloj špili na Pikarino*), pregledom sam neposredno blizu ulaza naišao na fragmente helenističke keramike. S obzirom na to da se ulaz u špilju nalazi gotovo 100 metara od obradivih površina, možemo biti sigurni da je kalcit kopan i iskorištavan.²⁰¹

---

¹⁹⁸ Digitalizirane katastarske karte Habsburške monarhije: (<https://maps.arcanum.com>) Habsburg Empire - Cadastral maps (XIX. century), Lissa et Comisa 1834.

¹⁹⁹ ČARGO i MIŠE 2010.

²⁰⁰ Zahvaljujem otočanima na iscrpnom objašnjavanju mjesta i načina kopanja „vore“.

²⁰¹ Artefakti su slučajno nalaz pri obilasku i traženju ulaza u najveću špilju na Pikarino. (**Katalog neobjavljenih nalaza**).

5. Stanje istraživanja

5.1. Isejsko gospodarstvo: stanje istraživanja i literatura

U dosadašnjoj povijesnoj i arheološkoj znanosti velik je broj radova posvećen antičkoj Isi počevši s humanistima u 15. stoljeću.²⁰² U 20. stoljeću značajna su dva povijesna pregleda koja su nastojala obuhvatiti sve aspekte života polisa. Prvi cjeloviti pregled načinio je Grga Novak u sklopu knjige *Vis* gdje je, izuzev kronološkog pregleda isejske povijesti, uvrstio i poglavlja o upravi, novcu i gospodarstvu.²⁰³ Iako je knjiga tiskana 1961. godine, ona je nastala davne 1938. Unatoč fokusu na pisanim izvorima i pomanjkanju tema koje bi obuhvatile cjelokupni razvoj polisa, rad je dobro koncipiran te je i danas referentni pregled povijesti isejske države sa svim citatima antičkih autora.²⁰⁴ Prva velika izložba posvećena helenističkoj Isi objelodanjena je publici 1982./1983. godine, kada je izašao i prigodan katalog *ISSA otok Vis u helenističko doba* autora Branka Kirigina.²⁰⁵ Izložbom se pokušalo predstaviti reprezentativnije nalaze kroz vitrine, kako je koncipiran i katalog. Unatoč dobrim kataloškim jedinicama i vrsnom podvigu da se u svega 13 vitrina predstavi materijalna baština Ise, katalog nažalost nije u potpunosti ispunio svoju misiju. Tematski je naslovom posvećen helenističkoj Isi, ali je autor ustupio dio mjesta predgrčkom, klasičnom, kao i ranorimskom razdoblju, dok s druge strane nedostaje tekst koji bi pobliže objasnio povijesne okolnosti, religijske karakteristike i gospodarske teme. Drugu značajnu monografiju posvećenu antičkoj Isi, *Issa : grčki grad na Jadranu*, napisao je isti autor 1996.godine sumirajući sva dotadašnja istraživanja čime je pružio širu lepezu tema koje pokrivaju područja religije, uprave, kalendara, novca, gospodarstva.²⁰⁶ U djelu su iznesena neka vrsna mišljenja, ali bez poziva na literaturu. Izostaje i kritički aparat što ograničava mogućnost njegova korištenja u znanstvene svrhe. Ipak, djelo pruža zanimljivo štivo i poticaj široj publici da uroni u svijest o antici na hrvatskom području. Recentna izložba i katalog *Vis-à-*

---

²⁰² ČARGO 2021b.

²⁰³ NOVAK 1961.

²⁰⁴ NOVAK 1961.

²⁰⁵ KIRIGIN 1983.

²⁰⁶ KIRIGIN 1996.

Vis autora Borisa Čarga, Jelene Jovanović i Maje Bonačić Mandinić pokušaj je da se predstave sve značajke arheološke baštine otoka Visa i do sada je najopširniji pregled.²⁰⁷ Katalog je osmišljen kao sustavan pregled povijesne i arheološke baštine Ise te su kroz autorizirana poglavlja opisani religija, pogrebni običaji, povijest arheoloških istraživanja, novac i gospodarstvo.²⁰⁸

U sva predstavljena četiri djela, koja su nastojala popratiti povijest jednog polisa, autori su se dotakli teme gospodarstva, ali se način izlaganja i interes za pojedine aspekte nije bitno izmijenio. Grga Novak gospodarstvu posvećuje kratki pregled od svega pet stranica, gdje je načinio prikaz stanja pojedinih nalaza i indikacije što se od gospodarskih radinosti može vezati uz Isu.²⁰⁹ Iako njegov kratak odlomak pruža dobar uvod u poznavanje ekonomske politike isejskog polisa, gdje nastoji opravdati osnivanje kolonija kao posljedicu trgovačke politike, čitatelj ne dobiva detaljniji uvid u razloge i potrebe te ekspanzije. Iako je autor uglavnom okupiran trgovinom koju proteže duž čitavog poglavlja, zanemaruje isejske kontakte s južnom Italijom i ostalim južnim krajevima u 3. i 2. st. pr. Kr. Nažalost, zbog tadašnje nedovoljne istraženosti, autor je mogao o gospodarstvu zaključivati isključivo s obzirom na likovne prikaze na novcu i vazama koje je koristio kao dokaz o postojanju pojedinih grana poput ribarstva, vinogradarstva, stočarstva i sl.²¹⁰ Generalno gledano, ovaj je pregled unatoč pojedinim propustima sustavan pogled na stanje polisa čiji se ekonomski razvoj predstavlja iz prizme političke ekonomije, zanemarujući postojanje privatnih obrta, trgovaca, ali i svakodnevnog gospodarstva jednog *oikosa*. U vremenu u kojem je pisan odgovara dobrom prikazu. Branko Kirigin u poglavlju o gospodarstvu iz 1996. godine nastoji proširiti Novakov pregled dajući više obola istraživanju zemljišta i podjeli zemlje koju je otkrio i objavio Marin Zaninović.²¹¹ Branko Kirigin, Tea Katunarić i Lucijana Šešelj ponudili su procjenu količine proizvedenog vina zanemarujući ostale kulture, no veća je zamjerka ta da u predstavljanju izračuna nisu izloženi niti model niti način na koji su došli do te procjene.²¹² Značajniji je dio koji raspravlja o podjeli zemlje i mogućnostima obradivih

---

²⁰⁷ *Vis à vis* 2021.

²⁰⁸ *Ibid.*

²⁰⁹ NOVAK 1961, 59-63.

²¹⁰ *Ibid.* 62-63.

²¹¹ KIRIGIN 1996, ZANINOVIĆ 1992.

²¹² KIRIGIN, KATUNARIĆ, ŠEŠELJ 2005.

površina, ali nažalost, hipoteze nisu detaljnije razrađene, kao što u obzir nisu uzeti niti pojedini geografski i okolišni aspekti.²¹³ Trgovina je ukratko predstavljena, kao i isejski kontakti s ostalim polisima, no značajnijeg pomaka, izuzev određivaja keramike, nema. Ono što treba zamijetiti kod oba spomenuta autora jest da su u poglavljima o novcu posvetili više mjesta likovnim prikazima, dok su metričke karakteristike potpuno zanemarili. Kirigin je također marginalno spomenuo nalaze novca drugih mediteranskih polisa. Članak koji se prvi pozabavio stranim novcem pronađenim u Isi i njegovom cirkulacijom jest rad Maje Bonačić Mandinić i Paola Visone koji su nastojali predstaviti gotovo sav poznati strani novac u Isi od 4. st. pr. Kr. do 5. st. po. Kr. Taj je rad od iznimne važnosti za bolje razumijevanje trgovine te se katalogizirani novac može dobro iskoristiti u komparativnim studijama za trgovinu keramikom ili drugim importiranim artefaktima.²¹⁴ Također, valja tome pribrojiti i novac s Vlaške njive koji je objavila Maja Bonačić Mandinić.²¹⁵ Katalog izložbe *Antički Grci* iz 2010. godine ponudio je pregled dotadašnjih saznanja o Grcima na Jadranu.²¹⁶ Poglavlje o Isi načinio je Branko Kirigin u kojem je nastojao sažeti dotadašnja istraživanja Ise ne pridavajući važnost gospodarstvu.²¹⁷ Katalog izložbe *Issa maritima* autora Borisa Čarga iz 2018. godine dobro je koncipiran rad u kojem su publicirani do tada neviđeni artefakti za poznavanje ribarstva i pomorstva Ise.²¹⁸ Keramičkoj proizvodnji zasada su nekoliko radova posvetili Boris Čargo i Maja Miše pri čemu su nastojali ustvrditi način izrade, lokacije radionica i materijal od kojeg je rađeno lokalno posuđe.²¹⁹ Iako se ne bavi gospodarskim temama te ih potpuno zanemaruje, monografija Marine Ugarković *Geometrija smrti* i popratni katalog iz 2019. godine vrsno je djelo koje katalogizira i donosi, kao i djelo *Martvilo – istraživanja nekropole do 1970. godine* iz 2010. g., sve poznate nalaze koje se sada može lakše vremenski i geografski identificirati te uklopiti u sliku o trajanju kontakata s drugim polisima.²²⁰ Slična je situacija i s doktorskom disertacijom Jelene Jovanović koja je 2023. obradila pokretni materijal s nekropole Martvilo iznijevši brojne analogije keramike.²²¹ U recentnom katalogu

---

²¹³ KIRIGIN 1996, 52.

²¹⁴ VISONÀ, BONAČIĆ MANDINIĆ 2002.

²¹⁵ BONAČIĆ MANDINIĆ 2014.

²¹⁶ *Antički Grci* 2010.

²¹⁷ KIRIGIN 2010.

²¹⁸ ČARGO 2018.

²¹⁹ ČARGO, MIŠE 2010.

²²⁰ ČARGO 2010; UGARKOVIĆ 2019.

²²¹ JOVANOVIĆ 2023.

izložbe iz 2021. godine publiciran je prilog Borisa Čarga o pregledu isejskog gospodarstva. Iako ograničen prostorom, autor je nastojao i uspio nabrojati razne gospodarske grane prilažući uz tekst temeljit katalog svakodnevnog gospodarskog alata i artefakata koji daju indicije pojedinih radinosti. Pri tome se autor koristio i pisanim izvorima gdje je to bilo moguće. Ovaj je novi tekst dobra polazišna točka za upoznavanje okvirnog stanja te početak tumačenja ekonomskih prilika isejskog polisa. Unatoč detaljnosti i publikaciji do sada neznanih artefakata, taj je tekst ostao na razini pregleda, što je očito i bio autorov cilj.²²² Poglavlje o novcu autorice Maje Bonačić Mandinić pružilo je pregled reprezentativnih tipova novca iz raznih polisa, ali ti kataloški podaci nisu interpretirani u okviru trgovačkih kontakata jer je autorica u tekstu više mjesta posvetila tipologiji isejskog novca. Od najnovijih saznanja treba istaknuti nedavno publicirani novopronađeni srebrni novac Ise koji je objavio Paolo Visonà.²²³ Taj nalaz svakako otvara nova pitanja u poglavlju isejske trgovine i monetarnog razvoja. Ono što treba istaknuti jest da u svim gore navedenim pregledima gospodarstva nedostaje perspektiva isejske trgovine kao opskrbljivača kopna i uloga njenih emporija u toj trgovini. Dobro istraženi Sikuli pružaju tu mogućnost, što nitko ni u novom katalogu nije istaknuo. Veliki katalog izložbe o antičkim Sikulima Ivanke Kamenjarin i Ivana Šute pruža uvid u keramičku ostavštinu, dok objavljeni nalazi novca ukazuju na trgovačke kontakte.²²⁴ Također, objavljeni nalazi s liburnske nekropole Nadin, špilja Nakovane i Viline, kao i numizmatički nalazi isejskog novca s Pelješca i iz Like nisu uzeti u obzir u pisanju novijih pregleda.²²⁵ Uvid u stanje isejske trgovine pružila je Lucijana Šešelj u svom doktoratu u kojemu je obrađujući keramički materijal s Diomedova rta, obradila kontakte u okvirima Sredozemlja, stavljajući trgovinu Ise u prvi plan.²²⁶ Teorijski pristup ekonomskim resursima i grčkim interesima za istočni Jadran jedini je do sada ponudio Filip Budić u doktorskoj disertaciji. Autor je obuhvatio proračunske modele, geografske i geomorfološke specifičnosti te ukazao na potencijale i nedostatke istočne obale Jadrana.²²⁷ Izuzev Filipa Budića, u dosadašnjim su istraživanjima isejskog gospodarstva svi radovi zanemarivali aspekte

---

²²² ČARGO 2021c, 78-106.

²²³ VISONÀ, PAŠKVAN 2021.

²²⁴ *Sikuli* 2011.

²²⁵ KAISER, FOREMBAHER 2002.

²²⁶ ŠEŠELJ 2009.

²²⁷ BUDIĆ 2022.

ekohistorije, modela izračuna poljoprivrednih dohodaka, etnoarheološke metode, kao i komparativne metode rekonstrukcija antičkog gospodarstva pomoću podataka iz kasnijih razdoblja. Što se tiče trgovine, zanemarena je važnost isejskih kontakata u ekonomiji istočne jadranske obale i zaleđa, ali su kontakti s južnom Italijom i uvoz keramike iz iste dobro zastupljeni.

5.2. Kratak pregled povijesti istraživanja antičke ekonomije i problema metoda i pristupa

Ekonomska povijest kao historijska disciplina počinje se aktivno razmatrati tek u 19. stoljeću. Nedvojbeno je da su i prije tog vremena ekonomska pitanja antike okupirala znanstvenike, što vidimo u velikom djelu Augusta Boeckha iz 18. st. o političkoj ekonomiji Atenjana, *Die Staatshaushaltung der Athener*.²²⁸ Ono što treba istaknuti jest da sva ta djela i interesi pojedinaca za ekonomiju stare povijesti nisu imali neposredan utjecaj na povjesničare antičkog perioda, jer je ekonomska povijest ostala zasebna sfera što se ogleda i u pregledima ove znanosti sve do polovice 20. st.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća došlo je do sukoba između dva slavna njemačka znanstvenika koji je rezultirao onim što se danas često paradigmatički spominje kao svrstavanje uz stranu primitivizma i modernizma u istraživanju antičke ekonomije. Jedan od značajnijih pokušaja je rad Karla Büchera koji je u knjizi *Die Entstehung der Volkswirtschaft* (1893.) identificirao tri stupnja u ekonomskoj evoluciji, „ekonomiju zatvorenog kućanstva“ (*geschlossene Hauswirtschaft*), „gradsko gospodarstvo“ (*Stadtwirtschaft*) i „nacionalno gospodarstvo“ (*Volkswirtschaft*).²²⁹ Prema njegovu su mišljenju ove tri etape otprilike odgovarale trima velikim podjelama povijesti: zatvoreno domaćinstvo odgovaralo je antici, gradsko gospodarstvo odgovaralo je srednjem vijeku, a nacionalno gospodarstvo odgovaralo je modernom svijetu. Bücher se zalagao za pogled kojem je kasnije nadjenuto ime primitivistički pristup. S druge strane, Eduard Meyer, specijalist za grčku antiku, održao je

---

²²⁸ MICKWITZ 1937, 557-89; BOECKH 1817.

²²⁹ AUSTIN 1972 3-8; HEICHELHEIM 1958, 62.

pred skupom njemačkih povjesničara predavanje pod naslovom „Ekonomski razvoj u antici“ u kojem je žestoko opovrgao Bücherove stavove.²³⁰ Meyer je ponovno potvrdio svoja mišljenja u raznim knjigama koje je kasnije objavio.²³¹ Njegova je namjera bila napisati povijest Grčke koja će biti modernija od dotadašnjih, u što je htio uključiti i ekonomiju. Unatoč tome što je cilj bio razuman, njemačke je povjesničare doveo do druge pogreške. Kao što je njihova koncepcija političke povijesti Grčke bila iskrivljena tadašnjom njemačkom zaokupljenošću problemom nacionalnog jedinstva, tako je i slika grčke ekonomske povijesti bila manje-više vjerna replika gospodarskog razvoja moderne Europe. Koncepte i terminologiju suvremene ekonomske povijesti primijenili su doslovno na antički grčki svijet.²³² Iz toga je razloga i dandanas smatran vođom takozvanih modernista. Čitavi se prijemor dade sumirati na sljedeći način. Prema Bücheru, antičko gospodarstvo u osnovi nije dostiglo naprednu fazu razvoja,²³³ dok je Meyer stvari vidio suprotno, uzimajući u obzir evoluciju koju je grčki svijet prošao između homerskog i helenističkog razdoblja, pri čemu je autor analizirao gospodarske djelatnosti i uspoređivao ih s ostalim razdobljima.²³⁴ Oba su se znanstvenika koristila sličnim modelima, uzimajući u obzir ono što im treba, a ne ono što bi trebali, iako je Meyer imao temeljnu cikličku koncepciju vremena, što nije nužno loše.

Nakon uviđaja u probleme pristupa ekonomiji s početka 20. stoljeća, mora se zaključiti da ne smijemo činiti klasifikaciju društva i donositi sudove o manje ili više primitivnim ili evoluiranim karakteristikama antičke ekonomije u odnosu na našu vlastitu, što, nažalost, i u današnjoj historiografiji postoji, iako je to detaljno i studiozno opovrgnuo Ian Moses Finley još 1970-ih godina. Iznimno je zaključio Alain Bresson kazujući kako

---

²³⁰ SCHNEIDER 1990, 184–221.

²³¹ Kapitalno djelo o ekonomiji Eduarda Meyera je *Wirtschaftliche Entwicklung des Altertums* iz 1895. godine.

²³² HEICHELHEIM 1958, 30–53.

²³³ BÜCHER 1901, 89–128, 142–49. Prema BRESSON 2002: *Ekonomija se odlikovala domaćom proizvodnjom i bila je namijenjena zadovoljavanju neposrednih potreba obitelji, bilo da se radi o poljoprivrednoj ili obrtničkoj proizvodnji. Trgovačka razmjena imala je samo ograničenu ulogu, i obrnuto, procesi prijenosa robe bili su obilježeni darovima, pljačkama ili ratovima. Kapitala, u smislu elementa proizvodnje, gotovo da i nije bilo, a novac, nagomilan u kućama, nije imao nikakvu drugu funkciju osim pričuve, sredstva osiguranja. Podjela rada je naizgled mogla biti prilično opsežna, ali je ostala čisto tehnička i nije imala utemeljenje u strukturi kapitala, budući da potonji nije imao stvarnost.*

²³⁴ FINLEY 2011 (1979, 88–101.) nije oklijevao usporediti antiku s ranim srednjim vijekom, arhaisko razdoblje s ostatkom srednjeg vijeka kao ni klasično razdoblje s modernim vremenom. Za njega nije bilo sumnje da je gospodarstvo stare Grčke imalo sve karakteristike razvijene ekonomije. Radilo se o trgovačkoj razmjeni, novcu, podjeli rada, industrijskom tipu proizvodnje, pa čak i o konkurentima koji žele osvojiti izvozna tržišta. Iz toga su proizlazili sukobi poput Peloponeskog rata.

ekonomija grčkih gradova država nalikuje svojevrsnom sustavu različitih sastavnica (eng. *Patchwork*) te da taj dihotomni model koji suprotstavlja dvije vrste ekonomije treba revidirati.²³⁵

Nakon Prvog svjetskog rata, njemačka škola ekonomske povijesti polagano nestaje, dok u znanost prodiru ideje matematičke ekonomije. Posljednji značajan predstavnik stare škole, ali onaj koji se paradoksalno uspio pomaknuti izvan njezinih osnova bio je Max Weber koji je koncepte ekonomije gledao kroz prizmu kapitalističkog društva čija je odrednica racionalnost. Budući da je gospodarstvo antičkog svijeta, prema Weberu, bilo vođeno drugim principima, bez racionalnog upravljanja, on zaključuje da ono kao takvo nije niti postojalo.²³⁶ Što se tiče antike, Weber je stavove najbolje iskazao u članku *Agrarverhältnisse im Altertum* koji se bavi agrarnom sociologijom starih civilizacija i to je djelo imalo najveći utjecaj na konceptualizaciju antičke ekonomije sve do našeg vremena, što vidno u metodologiji preuzima i Ian Moses Finley.²³⁷

Izuzev sukoba primitivista i modernista, ključno je i postojanje formalističkog i supstantivističkog pristupa. Formalisti su smatrali antičku ekonomiju autonomnom sferom, manje razvijenom od današnje ekonomije. Supstantivistička metoda utemeljena je na proučavanju tržišne ekonomije koja veću pažnju pridaje antropologiji i sociologiji, inzistirajući na tome da se naziv ekonomija zapravo odnosi na moderna društva i da se na taj način ne može proučavati ekonomija antike.²³⁸ Ovo je od izuzetne važnosti za razumijevanje moderne historiografije o antičkom gospodarstvu, gdje se važnije promjene događaju 60-ih godina prošlog stoljeća. Treba na ovome mjestu istaknuti i školu institucionalizma, kojom je pod utjecajem Karla Polanyija u proučavanje antičke ekonomije uveden model konceptualne refleksije. Njihov fokus bio je postavljen na vlasništvo i pravo gledano kroz strukturu kapitalizma. Polanyi je antropološki sagledavao posebnosti zapadnog svijeta te postupno dolazak do industrijske revolucije i trijumfa kapitalističkog sustava. Za razumijevanje gotovo svih suvremenih povjesničara ekonomije, posebice Finleyja, ključno je izdvojiti tri Polanyijeve ideje: u svim društvima ekonomija obično služi za zadovoljavanje ljudskih

---

²³⁵ BRESSON 2002, 30.

²³⁶ *Ibid.*

²³⁷ WEBER 1909, 220-225.

²³⁸ MORLEY 2007, 34-48.

potreba; kapitalističko društvo jedino je u kojem ekonomija postoji kao zasebna disciplina; u starim se društvima nije uzimalo u obzir stajalište maksimiziranja profita.²³⁹ Karl Polanyi je žustro branio ideju da grčko gospodarstvo treba proučavati isključivo u okviru vlastitih institucija, što je na koncu inspiriralo Finleyja koji je iz toga izvukao zaključke o ulozi društvenog statusa u ekonomskom ponašanju. Vođen tim idejama, Finley je napisao možda najznačajniju knjigu koja sagledava antičku ekonomiju. Njegovi ključni pogledi na antičku ekonomiju mogu se sažeti na nedovoljnu razvijenost, nisku razinu kapitalnih ulaganja, nedostatak tehnološkog razvoja, minimalan rast usmjeren na profit poljoprivrede ili industrijske specijalizacije. Također zaključuje da vanjska trgovina predmetima koji nisu bili luksuznog karaktera nije bila posebno razvijena, te da je odnos između urbanih središta i ruralnog zaleđa bio odnos eksploatacije usmjerene prema samodostatnosti, što je primjer idealnog tipa potrošačkog grada.²⁴⁰ Sve ove indikacije ukazuju na sagledavanje antičke ekonomije iz perspektive kapitalističke suvremene ekonomije što je prouzročilo usporedbe s modernim svijetom i Polanyijevim teorijama o postupnom rastu industrijalizacije, iako je Finley predstavnik supstantivista i čvrsto svrstan među neoprimitiviste.

Potrebno je zapitati se koliko je anakronizam utjecao na značenje riječi ekonomija i, sukladno tome, je li prihvatljivo ovaj pojam koristiti za razdoblje antike. Iako sama riječ dolazi od grčke riječi *oikonomía* (upravljanje kućanstvom), ona danas označava moderni koncept drugačiji od onog antičkog.

Grčki pojam *oikonomía* mogao bi stoga obuhvaćati trgovinu, poljoprivredu, industriju, ali u onom smislu u kojemu one pripadaju kućanstvu. Treba imati na umu da su antički pisci o pojmu *oikonomía* pisali kao o ekonomiji jednoga grada, pri čemu gradski vođa treba biti nalik na glavu obitelji koja se brine o njezinu prosperitetu. Vidi se odnos *óikos* – glava kuće : *pólis* – vođa polisa. Ideje grada, regije ili nacije kao onih koji drže „ekonomiju“, a često se uzimaju kao mjerodavne za interpretacije antičke ekonomije ideje su 18. stoljeća.²⁴¹

Iako je današnja historiografija još uvijek uvelike pod utjecajem Finleyja, danas se općenito smatra da se u proučavanju ekonomije moramo maknuti od karakteristične neoprimitivističke

---

²³⁹ POLANYI 1957.

²⁴⁰ FINLEY 2011, 45 - 57.

²⁴¹ Prema MORLEY 2007, 31; FINLEY 2011, 28-35; MORRIS 2019, 2-21.

retorike u kojoj je svako kvantitativno promatranje zapostavljeno. Autori poput Bressona smatraju kako treba dati novo ruho proučavanju ekonomije i institucija, slijedeći supstantivističke modele, ali moramo uključiti doprinose starije historiografije, kao i uzeti u obzir konceptualni napredak u domeni ekonomije i drugih društvenih znanosti.²⁴² Danas još ne postoji usuglašeno mišljenje i pokušaj preformulacije rasprave između formalista koji i dalje gledaju na postojanje antičke ekonomije kao autonomne sfere i supstantivista za koje antička ekonomija nema druge uloge osim brige o zalihama hrane. Smatram da je i više nego iluzorno prihvatiti s punim pravom jednu ili drugu stranu jer u svakom pristupu postoje valjani modeli. Prema Morleyju, suvremene studije o antičkoj ekonomiji susreću se s dva ograničenja:²⁴³

1. Neujednačeni dokazi, ograničeni u količini; s obzirom na to da antički autori nemaju perspektivu današnje ekonomije, oni nemaju potrebu pisati o statističkim podacima kao što su podaci o porezima, prihodima, nacionalnom bogatstvu.
2. Ograničenje je metodološki problem, tj. današnji autori prilikom proučavanja antičke „ekonomije“ moraju koristiti anakronističke termine, a današnjem je povjesničaru teško misliti izvan suvremenih koncepata. Trebamo se zapitati koji moderni koncept može poslužiti za proučavanje antičkog modela i koja teorija najbolje pokazuje odnose između ekonomije i društva. U 18. i 19. st. uvođenjem pojma ekonomije udaren je temelj novom načinu pogleda na društvo, što je na neki način otvorilo mogućnost boljeg razumijevanja grčkog i rimskog svijeta, to jest boljeg razumijevanja prosperiteta ovih civilizacija.

Zbog tih problema istaknuo bih nekoliko zamijećenih prepreka u pristupu gospodarstvu, a tiču se izloženih pravaca u istraživanju. Prva je metodološka te odražava poteškoću rekonstrukcije gospodarske djelatnosti iz jedne disciplinarne perspektive. Povjesničari izvrsno koriste pisane izvore za razdoblja za koja postoje dokumenti. Nažalost, to eliminira sve momente gdje ne postoje pisani izvori, a dostupni zapisi iz povijesnih razdoblja rijetko uključuju detaljne podatke o životu cjelokupnog društva. Arheolozi mogu posegnuti u materijalnu kulturu i ispitati ekonomsko ponašanje koristeći se materijalnim

---

²⁴² BRESSON 2002, 18-20.

²⁴³ MORLEY 2007, 32.

izvorima proizvodnje, distribucije i potrošnje. Ograničenje za arheologe jest to što rijetko imaju dovoljno velike uzorke materijala za rekonstrukciju gospodarskih sustava ili sklonost da ih promatraju na holistički i sustavan način. Drugi važan problem je jedna od suprotstavljenih istraživačkih paradigmi. Snažan fokus u antropologiji 1960-ih i 1970-ih utjecao je na način na koji su istraživači društvenih znanosti promatrali ekonomiju. Holistički pristup antropologije, zajedno s utjecajnim radom Karla Polanyija, smatrao je da se ekonomija ne može promatrati kao zasebna sfera aktivnosti, jer je duboko ukorijenjena u druge aspekte društva. Rezultat je bio taj da se na gospodarstvo uvelike gledalo kao na podređenu granu većim društvenim i političkim procesima. Istodobno, snažna evolucijska struja unutar arheologije usredotočila se na identificiranje uzročno-posljedičnih veza kako bi se objasnile velike kulturne promjene kao što su rast stanovništva, ratovanje, intenziviranje poljoprivrede i razvoj države. U tom procesu bila je izostavljena briga za osnovne ekonomske strukture koje su bile glavni oslonac tradicionalne marksističke analize. Treća i posljednja prepreka proučavanju antičke ekonomije je najsloženija. Mišljenja sam da je proučavanje antičke ekonomije najproduktivnije ako se čini kroz komparaciju. Rješenja sličnih ekonomskih problema u različitim vremenskim trenucima mogu imati slične oblike. Ipak, količina vremena potrebnog da se razvije dubinsko razumijevanje antičkog društva može navesti istraživače da ih vide kao jedinstvene i da previde strukturne dimenzije gospodarstva koje dijele s drugim društvima, osim ako nemaju izravnu povijesnu vezu. Treba imati na umu enormne varijacije koje su postojale u prošlosti, ali i informacije koje nam nisu dostupne. Taj je problem veoma izražen u gospodarstvu koje se moglo organizirati na slične i različite načine u društvima različitih vremenskih perioda. Stoga, pisanje o ekonomiji nekog društva, geografske, političke ili neke druge cjeline zahtijeva analizu i usporedbu više skupova podataka kako bi se razvilo sinergističko razumijevanje prošlih ekonomskih obrazaca.

Unatoč važnosti poljoprivrede za antiku, treba uzeti u obzir i važnost drugih gospodarskih aktivnosti s obzirom na poljoprivredno okruženje. U tom kontekstu važno je razmatrati uzročno-posljedične odnose razvoja jednoga u pomanjkanju drugoga, kao i ulogu prostora koji daje određene predispozicije. Smatram da je značajno ograničenje našeg shvaćanja antičke ekonomije uzrokovano time što je većina studija o antičkoj ekonomiji više kvalitativna nego kvantitativna, pri čemu ne treba izostaviti probleme kvantitativne metode.

Nužno je, u čemu se slažem s Migoteom i Bressonom, koristiti se sinkronijskom i dijakronijskom analizom, odnosno – definirao bih to na način da treba odrediti stalne i razvojne strukturne značajke koje su dale okvir za gospodarstvo i u kontekstu takvih struktura promatrati izvore koje imamo.

Na koncu smatram da je za istraživanje gospodarstva jednog polisa nužno uključiti u razmatranje:

1. Dokaze na koje upućuje okoliš (arheologiju krajolika i ekohistoriju)
2. Materijalne izvore
3. Pisane antičke izvore
4. Etnološka istraživanja (etnoarheologiju)
5. Arhivske podatke o proizvodnji iz predindustrijskog razdoblja
6. Katastarske karte

U ovom radu će se kroz proračunske modele analizirati agrarna privreda, ali će se upotrebom komparativne metode uključiti i drugi arhivski podaci o poljoprivredi predindustrijskog doba. Težnja je načiniti kvalitativnu i kvantitativnu procjenu koliko je i čega Isa mogla sama proizvesti, što joj je omogućio sam prostor, a što je trebala uvoziti, odakle i u kojem razdoblju, kao i to kada počinje njena trgovačka ekspanzija u skladu s ekonomskim potrebama. Vremenski okvir kojim se rad bavi ograničen je na period samostalnosti Ise (od 4. do 1. st pr. Kr) te će se u tom okviru pokušati pratiti njen gospodarski razvoj. Zbog toga neće biti isključeni iz razmatranja dosadašnji znanstveni rezultati o isejskim emporijima, jer promatrati matični polis kao zasebnu cjelinu nema svrhe bez promatranja njene *koiné*.

6. Geografske karakteristike

Otok Vis i pripadajući mu arhipelag prostrani je geografski specifikum rastrgnut između malih kopnenih površina i nepregledne morske pučine koja seže od istoka ka zapadu. Danas se u viški arhipelag ubrajaju istoimeni otok, hridi i manji otočići oko Visa te Biševo, Svetac, Jabuka i Palagruža. Za shvaćanje suvremenog stanja geografskih karakteristika primarno vezanih uz vinogradarstvo treba se vratiti u vrijeme početnih kontakata istočnojadranske obale s antičkom civilizacijom. Već prvi grčki posjeti Jadranu obilježili su otok Vis kao značajnu stratešku točku jer je odabran za utemeljenje prve kolonije na istočnojadranskoj obali.²⁴⁴ Ograničeni plodnim prostorima na otoku i uvjetovani mediteranskom klimom ponekad čudnih oscilacija, Grci su bili prisiljeni sami stvoriti uvjete za gospodarstvo i odabrati najpovoljnije kulture koje su mogle uspijevati na specifičnom geografskom položaju. To je obilježilo čitavu gospodarsku povijest otoka, posebice kroz rani novi vijek, što će uzrokovati najplodonosnije razdoblje na prijelazu s 19. na 20. stoljeće. O kontinuitetu viškog vinogradarstva svjedoči i putopis Paladija Fuska s kraja 15. stoljeća u kojem se navodi kako otok Vis *daje samo vino*.²⁴⁵ Isto će potvrditi niz izvora i podataka kroz srednjovjekovnu i ranonovovjekovnu povijest Visa.²⁴⁶ Jedan od očiglednih svjedoka odnosa čovjeka i prirode jest specifičnost ovog ekosustava u smislu prirodnih procesa i same pozicije mjesta. U to se da ubrojiti i višestoljetno kultiviranje zemlje koje je rezultiralo time da su danas isključivo u središnjem dijelu otoka smještena lijepa i plodna mala polja u kojima je nakupljena najviše crvenica i mjestimično pješčani nanosi.²⁴⁷ Polja su ponajviše zasađivana vinovom lozom te ujedno smokvama, rogačima i maslinama. Zbog vapnenačkog sastava otok danas ne obiluje živom vodom.²⁴⁸ Svi navedeni čimbenici, počevši od problema navodnjavanja i pretežito krškog terena, bili su otežavajući faktor u razvoju vinogradarske djelatnosti te su se u skladu s time sadile izvorne sorte prilagođene škrtoj zemlji.²⁴⁹ U

---

²⁴⁴ NOVAK 1961, 15-20.

²⁴⁵ FUSKO 1990, 23.

²⁴⁶ PERIČIĆ 1999, 74. - 75.

²⁴⁷ *Ibid.* 62.

²⁴⁸ *Ibid.*

²⁴⁹ Prema svjedočenjima viških vinogradara (pok. Marko Poduje, Ivo Poduje, Vicko Zorotović, ing. agr. Srećko Roki), viška sorta *bugava* (bijelo vino) najviše je podnosila škrte terene, jednako kao i *opol*, *rukatac* ili *okatac*

kontekstu vinogradarstva treba istaknuti važnija polja koja su do prije pola stoljeća bila preplavljena nasadima vinove loze, među kojima se ističu: *Velu poje* (Velo polje), *Zlopoje* (Zlopolje), *Tihobrāći poje* (Polje tihe braće), *Vino poje* (Vinopolje), *Vošćice* (Voščice), *Pece* (Pece), *Dol* (Dol), *Plisku poje* (Plisko polje), *Dracevu poje* (Dračevo polje) itd.²⁵⁰

Bitan aspekt jest pitka voda koje na otoku ima u izobilju u podzemlju u obliku bunara ili malih izvora. Uz obalu oko otoka postoje mali izvori pitke vode: u Komiži *Kamenice*, *Pizdica*, izvor kod Gusarice, a u Visu izvor u Stonci koji se trenutno nalazi u plićaku mora, izvor u *Veloj Bondi*, potok koji je prolazio duž polja Dol i spuštao se u luku, kao i bezbroj malih izvora koji su zatrpani gradnjama.²⁵¹ U samoj viškoj uvali bilo ih je preko 10 kojih se sjećaju najstariji stanovnici. Možemo li u tome tražiti razlog opisa Ise kod Apolonija Rođanina koji u spjevu *Argonautika* piše: *Ἴσσα τε Δυσκέλαδος τε καὶ ἰμερτὴ Πιτύεια*.²⁵² U prijevodu *šumovita Isa*. Značenje riječi *κέλαδος* odnosi se na šum i žuborenje vode, stoga ne možemo u potpunosti odbaciti da bi se njegov opis odnosio na bogate izvore vode koji su stvarali buku.²⁵³

---

te *kurteloška*. Bili su prilagođeni malim plodnim poljima. *Plavac* je bio isključivo uzgajan na pješčanom terenu koji se nalazi na jugoistočnoj strani otoka te na Biševu u cijelosti.

²⁵⁰ Novak 1961, 9-12.

²⁵¹ Hvala Trifunu Linčiru na opservacijama o mjestima s pitkom vodom. Vidi i: UGARKOVIĆ 2019a, 18. bilj. 84.

²⁵² *Apoll. Rhod.* IV, 565.

²⁵³ SENC 1910, s.v. „κέλαδος“.

7. Obradive površine i poljodjelstvo

Poljoprivreda je bila temelj antičkog gospodarstva te je u grčkom polisu služila samodostatnosti, a u nekim slučajevima i prosperitetu, zbog čega je potrebno osvrnuti se na osnovne karakteristike poljoprivrednog rada. Za građane je poljoprivreda predstavljala primarni gospodarski sektor, tako da nije došlo do razlike između grada i sela. Drevna poljoprivreda pokazala je dug kontinuitet: nije bilo revolucionarne tehnološke inovacije u poljoprivredi i mehanizaciji, osim nekih poboljšanja u alatima i metodama uzgoja.²⁵⁴ Također treba imati na umu, kada se dotičemo grčkog svijeta, da nije poznato niti jedno veliko obrtničko poduzeće što, prema Alainu Bressanu, upućuje ili na to da ista još nisu pronađena ili da se masovna proizvodnja jedva uopće pojavila.²⁵⁵ U ranoj Grčkoj najvažniji proizvodi bili su žitarice, grožđe i masline, a iza toga mahunarke (grahorice, leća, grašak) i voće (kruške, jabuke, smokve). Važno je istaknuti da je u poljodjelstvu većinom prevladavala takozvana rotacija na dva polja, tako da je polovica obradive zemlje ležala na ugaru u bilo kojem trenutku, zajedno sa zajedničkim pašnjacima.²⁵⁶ Ove podatke treba imati na umu kada istražujemo bilo koji grčki polis. Mediteranska klima, s visokom količinom padalina zimi i sunčanim ljetima, dozvoljavala je širok izbor usjeva. U rano ljeto obavljali su se žetveni ratarski poslovi i bralo voće, krajem ljeta uslijedila je berba grožđa, a u ranu jesen i maslina. Takav kontinuitet uslijedio je na Mediteranu gotovo sve do početka 20. stoljeća, stoga je određene obrasce lako uočiti.²⁵⁷

Podaci o poljoprivrednim prinosima iz antičke Grčke jedva da postoje. Poznat nam je ukupan dohodak pšenice i ječma iz Atike i određeni fragmentarni zapisi za jednu godinu (329/328. g. pr. Kr.). Povjesničari gospodarstva te podatke prihvaćaju kao mjerodavne. Dio anglosaksonske historiografije sumnja u pretpostavku o 'tradicionalnoj poljoprivredi' kao nepromjenjivom entitetu jer sumnja u nepromijenjenost stanja tla i razmjer do kojeg je ono degeneriralo i bilo obnavljano u antici.²⁵⁸ Često su do 1990-ih u istraživanjima izostavljane

---

²⁵⁴ AUSTIN, VIDAL-NAQUET 1972, 27-43.

²⁵⁵ BRESSON 2007, 53.

²⁵⁶ BUDIĆ 2022, 296.

²⁵⁷ WILLIAMS 1993, 29-33.

²⁵⁸ AUSTIN, VIDAL-NAQUET 1972, 45-60.; BRESSON 2007, 55; DE ANGELIS 2016, 15.

mahunarke kao jedan od ključnih proizvodnih resursa Grčke. Osim što su od primarne važnosti u održavanju intenzivnog poljoprivrednog sustava (održavale su tlo plodnim i prijemčivim za nadolazeće usjeve kojima je bilo potrebno više hranjivih tvari, a uz to su također bogat izvor proteina i kalorija). U društvu u kojem je mesa nedostajalo, one bi dale ono što se s pravom naziva „meso siromaha“. Pšenica daje 1.917.000 kalorija na hektar, a mahunarke spram njih daju 2.375.000 kalorija, dok ječam daje neznatno više, 2.465.000 kalorija po hektaru. Dodatna prednost mahunarki u ekonomskom smislu jest njihova brza prerada za koju treba manje radne snage.²⁵⁹ Iz tog razloga smatram da je konstantno uzimanje pšenice kao mjerodavne kulture u izračunima modela pre nagljeno i predviđajuće. To može dobro funkcionirati primjerice za sicilske polise, što je obradio Franco de Angelis, ali kada se njegov model počne primjenjivati na generalnoj razini, bez uzimanja u obzir ostalih čimbenika regije, nastaje problem.²⁶⁰

Proračunavanje populacije prema količini žita također smatram nedovoljno sigurnim modelom u koji se nikako ne možemo pouzdati. Moramo razumjeti činjenicu da postoji dio građana koji nije posjedovao zemlju, a i žito se moglo u pomanjkanju uvoziti. Mnogi građani koji nisu posjedovali zemlju ili su je posjedovali vrlo malo, zarađivali su za život na druge načine. Na primjeru Atike vidi se da je 85% zemljišta držala trećina stanovništva.²⁶¹ Ako se uzmu u obzir brojni robovi koji su radili u rudnicima ili raznim drugim zanatima, onda je jasno da poljoprivreda možda nije obuhvaćala toliko brojnu populaciju kakvu nekada predlažu stručni radovi.

Iz raznih razloga – raspoloživih površina, vrsta eksploatacije (prema većoj ili manjoj važnosti stočarstvu, žitaricama ili vinogradarstvu) – situacija količine zemlje i veličine parcela nije svugdje bila ista te bi se za jednu regiju mogla značajno mijenjati tijekom vremena. Brojke koje su dane moraju se stoga smatrati procjenama, iako bi mogle pružiti uvjerljivu sliku onodobne stvarnosti. Prema dosadašnjim istraživanjima, sjeverno i zapadno područje Grčke koje je općenito bilo slabije naseljeno, ali je bilo i nasljednik aristokratske tradicije, vjerojatno je, što smatra Hans Loehmann, imalo manje egalitaran sustav vlasništva

---

²⁵⁹ O mahunarkama u antici: GARSNEY 1992, 62-75; LOHMANN 1992, 29-60.

²⁶⁰ Više o dohodcima pšenice na Siciliji u poglavlju knjige: DE ANGELIS 2016.

²⁶¹ BRESSON 2007, 102-118.

nad zemljom i imovinom nego što su to imali južni i egejski polisi za koje su karakteristične ograničene hōre i egalitarne institucije.²⁶² Potonju tezu valja prihvatiti s oprezom jer egalitarnost kao takva nije postojala u antici. Imanja maloazijskih gradova bila su veća od onih na otocima (imamo vrsne proračune za zemljišta crnomorskih polisa, ali ih ne možemo doslovno primjenjivati na ostatku).²⁶³ Pitanje je, naravno, kako ove brojke učiniti preciznijima. Ako se ograničimo na okvire grada države, moramo ostati svjesni da su se, za razliku rimskog razdoblja, veliki posjedi teško mogli sastojati od nekoliko tisuća hektara, jednostavno zato što bi u mnogim slučajevima tada bili veći od ukupne obradive površine grada. Tu i tamo veliki posjedi mogli su biti površine do najviše nekoliko stotina hektara.²⁶⁴ U historiografiji se sugerira da je u jednom polisu prosječni poljoprivrednik imao oko 3,8 – 5,4 ha zemljišnog posjeda (*κλήρος*).²⁶⁵ Ne treba s druge strane zanemariti regionalne varijacije u vrsti korištenja zemljišta, geografskim mogućnostima i klimi.

Pristup zemljištu mora se razlikovati od rada na njemu što je svakako bitno radi praćenja razvoja *oikonomije*. Privatni zemljoposjednici mogli su ili sami obraditi svoju zemlju ili je dati na obradu nekom drugom. U pravilu, u grčkom polisu zemljište koje je držano kolektivno (zemlja koja pripada gradu, svetištu, demama, fratiji) nikada nije izravno obrađivao vlasnik (tj. koristio je plaćene radnike ili robove). U tome je jedna od glavnih razlika spram sustava koji prevladava ne samo u istočnom Sredozemlju nego i u predgrčkoj Maloj Aziji. Takva su zemljišta sustavno davana u zakup. Upravo kroz zakupe koje sklapaju kolektivni subjekti poput svetišta i dema, a često su uklesani na kamenu, informiramo se o pravnom obliku tih ugovora. Zakup se uvijek plaćao u novcu, nikad u naturi.²⁶⁶

Veličina nekretnina danih u zakup može se znatno razlikovati, kao što vidimo kroz zakupe iz Tespije u Beotiji. Trošak zakupa kretao se od 6 drahmi (za maleni vrt) do 1450 drahmi (za veće parcele). No, s tom iznimkom, zakupnine se kreću od 6 do 375 drahmi, od čega većina iznosi između 50 i 100 drahmi, što dakle odgovara nekretninama skromne

---

²⁶² LOHMANN 1992, 40-47.

²⁶³ BILDE, STOLBA 2006, 12-16.

²⁶⁴ Imanja od 4 ili 5 ha u antičkoj Grčkoj su bila uobičajena. Preko antičkih izvora iz 5. st. pr. Kr. doznajemo da se posjed od 300 pletra (cca. 25 ha), smatrao velikim. Dakako, u Grčkoj je za vrijeme klasičnog perioda površina obradive površine rijetko prelazila 30 ha. Više o veličini posjeda u: BUDIĆ 2022, 310-313.

²⁶⁵ LOHMANN 1992, 40-47. Filip BUDIĆ (2022, 312.) je detaljno razložio probleme nedostatka zemljišta i potrebe za njime s primjerima iz prostora sredozemnih i crnomorskih polisa.

²⁶⁶ BRESSON 2007, 68.

veličine, iako su neki zakupnici iznajmili više parcela zemlje.²⁶⁷ Ove podatke trebamo uzimati isključivo u kontekstu regije iz koje dolaze pa tako ne možemo utvrditi koliko su reprezentativni i primjenjivi na ostale krajeve. Također, u slučaju pojedinačnih gospodarstava ne možemo znati koliko je zemljišta bilo u vlasništvu, a koliko u zakupu. S obzirom na skromnu veličinu većine zakupljenih zemljišta moramo zaključiti da je to bila samo dopunska zemlja. A. Bresson je istaknuo da su u staroj Grčkoj općenito postojala dva načina akvizicije zemljišnog vlasništva: ili nasljeđivanjem, koje je moralo činiti većinu baštine, ili kupnjom.²⁶⁸ Budući da se nasljeđivalo obično na ravnopravan način između muških nasljednika, rezultat je bila rascjepkanost vlasništva nad zemljom. Čak i u prekomorskim naseobinama, gdje arheologija otkriva parcele koje su u početku mogle biti egalitarne, za što bih istaknuo primjer Lumbardske psefizme, nema sumnje da su s vremenom zemljišni posjedi bili podvrgnuti opetovanim podjelama i da su došljaci u prvom valu dobili više zemlje od kasnije pridošlih. Rascjepkanost parcela očito je bila pravilo. Tako posjedovanje deset hektara obično nije značilo da netko ima susjedno imanje te veličine, nego četiri, pet ili čak više parcela, ovisno o povijesti obitelji i broju djece u uzastopnim generacijama. Takav fenomen možemo pratiti i u obrascima mediteranskih tradicija nasljeđivanja zemlje, kao i na našem prostoru.²⁶⁹

Iako je Mogens Herman Hansen pretpostavio da je u manjim grčkim polisima (do 10 ha) 2/3 omeđenog prostora služilo za stanovanje,²⁷⁰ Isa ima drugačiji primjer. Unutar zidina se zasada pokazalo da je cijeli prostor bio orijentiran na život, a da su se obrt i poljodjelstvo odvijali izvan zidina. Ne možemo biti sigurni koliko je zemljišta imao na raspolaganju svaki doseljenik te koliko je istoga ostalo u rukama autohtonog stanovništva, za što posebno treba imati na umu da je gradina sv. Vid nadzirala dva najveća polja, *Dracevo* i *Velo*.²⁷¹ Nije nam poznat pisani trag o tome kakav je sporazum ugovoren, osim u slučaju Lumbardske

---

²⁶⁷ DE ANGELIS 2016, 103.

²⁶⁸ BRESSON 2007, 55.

²⁶⁹ MASLEK 2022, 295.

²⁷⁰ HANSEN 2006, 60.

²⁷¹ Vidi u **Grafički prilozi – Slikovni prilozi – Prilog 8.; Karte – Karta 3.** Gradina sv. Vid smještena je na granici dva najveća polja, *Dracevog* i *Velog* te ih je shodno tome vjerojatno nadzirala, ako nije služila kao refugij.

psefizme.²⁷² Marin Zaninović uočio je pružanje ostatka grčke hore u *Dracevu poju* na Visu.²⁷³ *Dracevo poje*, u samom centru otoka, dugo je oko 3,5 kilometara i širina mu se proteže između 500 i 600 metara ovisno o padinama okolnih uzvisina. Nastavlja se na *Velo poje*, a dijeli ih brdo s prapovijesnom gradinom Sveti Vid, uz *Plisko poje* koje je svojevrsna spona *Velog* i *Dracevog poja*.²⁷⁴

Kroz *Dracevo poje* i danas teče prometnica po srijedi plodnog polja koja ima ravnu liniju kretanja. Još je Dinko Radić 1985. godine uočio pružanje popriječanih putova okomito na glavnu cestu koja vodi iz Visa za Komižu i zaključio je da je riječ o rimskoj centurijaciji.²⁷⁵ Marin Zaninović je zaključio da je ipak riječ o grčkoj podjeli zemljišta koju uspoređuje s onom u Metapontu na jugu Italije.²⁷⁶ Naime, pravokutne parcele po tipologiji pripadaju grčkom načinu podjele zemljišta, dok rimska centurijacija poznaje kvadratne parcele. Širina parcela u *Dracevom poju* iznosi 350 metara što odgovara duljini od dva stadija. Budući da duljina varira na rubovima neke su čestice manje. Parcela bi prema tome iznosila 2 x 5 stadija. Naravno da se može postaviti pitanje je li čestica ulazila u padine okolnih brda i na taj način zadovoljavala veličinu parcele. Zbog tisućljetne obrade, ali i dijeljenja zemljišta danas su samo fragmentarno očuvani ostaci podjele u *Dracevu poju*. Autor ovog rada obavio je terenski pregled i izmjere čiji rezultati odgovaraju Zaninovićevoj tezi koju je on gradio pomoću topografske karte, bez izlaska na teren.

Prilikom obavljanja terenskog pregleda i pretraživanja katastra iz 19. stoljeća uočeni su ostaci istih obrazaca u *Velom poju*. Čestica bi također odgovarala dužini od 2 stadija kako je uočio i Zaninović za *Dracevo poje*. Širina *Velog* veća je nego *Dracevog poja* te se na pojedinim mjestima proteže više od kilometra (do 1,4 km).²⁷⁷

Grčka podjela zemljišta na Visu je očekivana, a dodatno je osnažuje identična parcelizacija pri osnivanju naseobine na Korčuli, posvjedočena na Lumbardskoj psefizmi.²⁷⁸

---

²⁷² RENDIĆ MIOČEVIĆ 1973, 133-142.

²⁷³ ZANINOVIĆ 1997. **Grafički prilozi – Slikovni prilozi – Prilog 9.**

²⁷⁴ ZANINOVIĆ 1997, 14.

²⁷⁵ RADIĆ 1985, 34.

²⁷⁶ ZANINOVIĆ 1997, 81.

²⁷⁷ **Grafički prilozi – Karte – Karta 5.**

²⁷⁸ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 133-142.

U Psefizmi svaki naseljenik dobiva po 3 pletra obradivog zemljišta.²⁷⁹ Jedan pletar sadrži 100 x 100 stopa što, ako uzmemo u obzir različite jedinice za mjere u grčkom svijetu, ispada oko 950 m².²⁸⁰ Prema duljini dvaju stadija od 350 m u *Dracevom poju*, nameće se da su Isejci kao stopu koristili 0,291 m. Sagledavajući potencijalnu isejsku mjeru, ispada da je jedan pletar iznosio 850,3 m², dakle da su tri pletra 2550,91 m².

Na primjeru podjele zemlje u *Zlopoju* također vidimo relativno pravilan raster, iako su primjetne intervencije u spajanju parcela. Kada pogledamo male parcele u *Zlopoju*, jedinična parcela proteže se na oko 22-23 m x 113 x 115 m, što iznosi 2549,9 metara, odnosno odgovara jedinci pletra iz *Dracevog poja* gdje je raster već utvrđen.²⁸¹

Očito je da su Isejci načinili podjelu zemlje u sva tri najveća polja otoka – *Velom poju*, *Zlopoju* i *Dracevom poju*. Trebat će detaljno pristupiti terenskim izmjerama i koristiti tehnologije zračne arheologije kako bi se pokušalo rekonstruirati veličinu hore i njeno rasprostiranje. Preliminarnim terenskim izmjerama i korištenim katastrom, za potrebe ovog rada ukazano je na dosad nepoznate slučajeve u *Velom* i *Zlopoju*, ali zbog nedostatka tehnologije nisu napravljene izmjere čitavih polja.

Ako uzmemo u obzir samo krška polja, njihova površina iznosi 4-5 km².²⁸² No ne treba zaboraviti na male plodne zaravni koje su često isključene iz izmjera (Dol, Vošćice, Tihobraće, Pojica, Cojnu poje, Vino poje). Prema vlastitim proračunima, površina ravnih predjela penje se tad na 8 km².²⁸³

Da je Isa u antici bila znamenita po vinogradarstvu, već je odavno znano zahvaljujući Ateneju koji je prenio Agatarhidovu misao.²⁸⁴ Naime, u odlomku u kojem donosi Agatarhidova opažanja, Atenej nije izostavio spomenuti najcjenjenija vina tadašnjeg svijeta - od onog s Tasa, preko Hija, Lezba pa do Damaska.²⁸⁵ Ne treba zanemariti ni Strabonovo opažanje da su otoci u Jadranu bogati maslinama i lozom,²⁸⁶ kao ni podatke koje donose Filip

---

²⁷⁹ KIRIGIN 2009, 12.

²⁸⁰ SOLARIĆ, SOLARIĆ 2009, 87.

²⁸¹ **Grafički prilozi – Karte – Karta 6.**

²⁸² KRKLEC 2012, 113.

²⁸³ **Grafički prilozi – Karte – Karta 4.**

²⁸⁴ *Athen.* 28d, 51.

²⁸⁵ *Ibid.*

²⁸⁶ *Strab.* VII, 5, 10. **Literarni prilozi – Prilog 3.**

iz Tesalonike i Antifil iz Bizanta.²⁸⁷ O tome koliko je kvalitetno i dobro vino u antici postoje brojne rasprave, no ono što je sigurno jest da slatkoća vina, osim što ima poželjan okus, ima i veći postotak alkohola pa vino nije podložno kvarenju.²⁸⁸ Pisani tragovi o drugim poljoprivrednim djelatnostima na Isi, izuzev vinarstva, za sada nisu poznati. Polis je svakako morao proizvoditi barem dio namirnica za svakodnevnu opskrbu, bilo da je riječ o pšenici, ječmu, sikirici ili povrću. Kada pogledamo poljoprivredne podatke za predindustrijsko doba otoka Visa, primijetit ćemo to da su oranice bile vidno odvojene od vinograda. Iako su vinogradi daleko obilniji od oranica, na ovom se primjeru daje naslutiti korištenje dijela plodnih udolina u svrhu samodostatne poljoprivrede, gdje se žitarice i povrće proizvode isključivo da se zadovolje lokalni uvjeti, dok se vino proizvodi za izvoz.²⁸⁹ Nagli porast broja vinograda koncem 19. stoljeća i nestanak oranica treba staviti u kontekst dolaska filoksere na europsko tržište za čim je uslijedila ekonomska ekspanzija Dalmacije, a tako i Visa kao vinarskog kraja.²⁹⁰ Iz tog razloga brojke koje možemo uzeti u razmatranje jesu one do 1870-ih. Kada pogledamo katastar iz 1840-ih godina vidno je da još sve „strane brda“ nisu bile iskrčene, što se dogodilo koncem 19. stoljeća, već su se vodile kao pašnjaci.²⁹¹ Zaključiti se daje da su vinogradi postojali u krškim poljima i zaravnima. U jednoj od vinorodnijih godina 1834. na otoku je, prema Peričićevim izračunima, proizvedeno 4.446.729,6 litara vina.²⁹² Kirigin, s druge strane, za istu godinu u članku donosi upola manju brojku, ali iznosi i podatak iz 1585. godine kada je na Visu proizvedeno 2.376.000 l vina.²⁹³ Važno je napomenuti da je Peričić za 1585. godinu podatak iznio u jedinici baril (18.466 barila). Postoji mletački baril, koji je jednak 64,39 l, dok u Kiriginovu radu jedan baril ispada 128,66 l.²⁹⁴ Bio bih privrženiji

---

²⁸⁷ „...koja u sebi nosi jadransko vino slatko kao nektar“ *Anth. Pal.* VI, 257.; „Ja sam vrat jadranske amfore“ *Anth. Pal.* IX, 232. Prijevod prema: ŠEŠELJ 2009, 466-467. **Literarni prilozi – Prilog 6. i 7.**

²⁸⁸ *Athen.* 32d.; 691f-692b.

²⁸⁹ PERIČIĆ 1999, 70-74.

²⁹⁰ Profilacija Visa kao „otoka vina“ vuče korijene iz kraja 50-ih godina 19. stoljeća, a ekohistorijski uzrok ovoj profilaciji treba potražiti u epidemiji pepelnice koja je poharala vinske zemlje diljem čitavog Mediterana. Riječ je ponajprije o Italiji i Francuskoj koje su otoku Visu u ovome aspektu predstavljale do tad neusporedivu konkurenciju. Iako je viško vino i prije toga bilo značajne kvalitete, nije se proizvodilo u velikim količinama, zbog čega se, između ostalog, nije moglo istaknuti na tržištu. Sedamdesetih godina 19. stoljeća, viško je vino, uz talijansko i austrougarsko tržište, uskoro stiglo i do Francuske. Od 1874.g., kada je počeo veliki izvoz, Vis se naglo podiže iz pepela te se ekonomski izuzetno brzo razvija, a ta će konjunktura trajati do kraja 19. stoljeća (NOVAK 1961, 277-278).

²⁹¹ Katastar online MAPIRE EU.

²⁹² PERIČIĆ 1999, 78. Originalna mjera u sićima (mletački sić je 11,4 l).

²⁹³ KIRIGIN, KATUNARIĆ, ŠEŠELJ 2005, 9.

²⁹⁴ *HE*, s.v. „baril“.

količinu izračunati mletačkim barilom, jer podatak prenosi providur Dalmacije u izvještaju koji šalje u Veneciju.

Kad uzmemo u obzir suvremenu procjenu da se na jedan hektar zemlje može dobiti oko 7 500 litara vina, ispada da je oko 1585. godine u vinograde bilo zasađeno 316 ha (3.16 km²).²⁹⁵ To se poklapa s veličinom *Dracevog poja* i *Zlopoja* zajedno. Ako se vratimo na grčku podjelu zemljišta prema Lumbardskoj pšefizmi, gdje je svaka osoba (domaćinstvo) dobila tri pletra zemlje, odnosno 2550,91 m², prema izračunu prosjeka gdje hektar daje 7500 l, ispada da su tri pletra zemlje mogla dati 1912,5 litara vina. Riječ je o pozamašnom broju i od ove količine bi se mogle napuniti 73 amfore Lamboglia II tipa (jer je jedna zapremnine 26 l).

Na Delu su sačuvani natpisi cijena vina gdje se one kreću oko 10 i 11 drahmi za 39 litara vina.²⁹⁶ Prema tome bi se od količine dobivene na parceli od 3 pletra u idealnim uvjetima mogla dobiti suma od 490 drahmi. Usporedbe radi, Franke donosi podatak da je dobar rob u antici vrijedio od 150 do 200 drahmi, a brončana statua 3000 drahmi.²⁹⁷ Jedno je domaćinstvo bilo prisiljeno dio zemlje koristiti za proizvodnju potrebnih namirnica (povrća), no i dalje bi suma od čak 300 drahmi bila zadovoljavajuća, pogotovo ako pogledamo činjenicu da je jedan medimno žita (oko 40 kg) koštao 5-6 drahmi.²⁹⁸ Vino je, osobito ono kvalitetno, bilo na cijeni.

Peričić je dokazao da su se u prošlosti pšenica i ječam uzgajali na Visu, ali u mnogo manjoj mjeri nego ostale kulture.²⁹⁹ Godišnji prosjek za prvu polovinu 19. stoljeća ispadao bi 2270 varičaka žita (21.814,7 litara žita) odnosno 420,72 medimni. Prema pojedinim izračunima, jedna osoba prosječno troši oko 100-110 kg žitarica godišnje.³⁰⁰ Ako količinu iz prve polovice 19. st. podijelimo s prosjekom, ispalo bi da žita ima za niti 160 osoba. Očito je da se žito moralo uvoziti, a prehrana je vjerojatno bila usmjerena prema leći (sočivu), slanutku, ječmu, sikirici koji na dalmatinskom tlu bolje uspijevaju od žita.³⁰¹ Slično

---

²⁹⁵ Zahvaljujem agronomu Srećku Rokiju i težacima koji su me uputili u prosjek proizvodnje vina po zasađenoj površini!

²⁹⁶ FRANKE 1999, 60.

²⁹⁷ *Ibid*, 59.

²⁹⁸ *IG* 408, 13.

²⁹⁹ PERIČIĆ 1999, 78.

³⁰⁰ ŽIVKO 1963, 816. Postoje različite procjene. Detaljnu analizu različitih modela viših i nižih procjena izložio je Filip BUDIĆ (2022, 302-303.).

³⁰¹ PERIČIĆ 1999, 78.

potvrđuju modeli procjena proizvodnog potencijala s Kiklada tijekom 19. stoljeća. Gary Reger došao je do pretpostavke da je otok Del, koji ima oko 250 ha plodne zemlje, mogao proizvesti 120 tona žita, što bi bilo dovoljno za prehranu 230 do 350 osoba.³⁰² Franco de Angelis je pak iznio varijablu u kojoj bi 1 km² obradive zemlje mogao prehranjivati 55 pojedinaca.³⁰³ Dakle, na 1 ha zemlje moglo se uzgojiti 0,642 tone žita. Više je nego očito da je i Vis imao problema s uzgojem žitarica. Dakako, da su sve površine bile zasađene žitaricama, slika bi bila drugačija, no treba razmotriti da škrta zemlja puno bolje prihoda daje u vinu nego u žitu. Očito se i u antici otok borio s potrebama za žitom te je zalihe trebao uvoziti, ali ne treba zanemariti ni ishranu baziranu na ostalim mahunarkama, kao i na ribarstvu, stočarstvu i lovu.

---

³⁰² REGER 1994, 98 – 99.

³⁰³ DE ANGELIS 1994, 96-97. Analizu različitih modela vidi u: BUDIĆ 2022, 302-305.

8. Stočarstvo i pčelarstvo

Stočarstvo je moralo postojati za zadovoljavanje osobnih potreba polisa. Ono se baziralo prvenstveno na ovčarstvu, ali prakticirali su se i govedarstvo i uzgoj koza te lov, prvenstveno divljih svinja, jelena i ostale divljači.³⁰⁴ Sofoklo izvještava o zajedničkoj pastoralnoj praksi transhumaciji, u kojoj su pašnjaci bili u dolinama i ravnicama zimi, a u obližnjoj planini ljeti, dakako ovisno o geografskim karakteristikama prostora.³⁰⁵ Nemamo previše sačuvanih podataka o stočarstvu izuzev nalaza kostiju unutar helenističko-rimske arhitekture, gdje je uglavnom riječ o kostima janjadi i koza. Zanimljiv podatak koji bismo mogli vezati za stočarstvo jest natpis Gaja Valija Festa iz *Zlopoja* na kojem se spominje da je dotični podigao vinograd i žrtvovao bika.³⁰⁶ Jesu li goveda uzgajana na Visu ili je Fest kupio bika izvan otoka teško možemo prosuditi, ali proračuni i podaci za otok Vis iz 19. stoljeća daju naslutiti da govedarstvo uopće nije bilo razvijeno, već se uzgajala samo stoka sitnog zuba. Primjerice, 1810. godine stoke sitnog zuba ima 1561 naspram 2 goveda.³⁰⁷ Na pojedinim mjestima sačuvane su cijene stoke u antici. U drugom svetom kalendaru pronađenom u Ateni početkom 4. stoljeća pr. Kr. cijena ovce za žensko božanstvo bila je 11 drahmi, za muško božanstvo 12 drahmi, a ovce s mladima 16 i 17 drahmi. U Eleuzini je 329./328. g. pr. Kr. žrtvena ovca koštala 30 drahmi; dvije godine kasnije koštala je 12 drahmi, a cijena ovna za Koru 17 drahmi.³⁰⁸ Vidno je da je cijena stoke značajno varirala. Teško je utvrditi predstavljaju li fluktuacije cijena razliku u kvaliteti, starosti, veličini životinje ili je, s druge strane, riječ o promjeni tržišnih cijena.

Pčelarstvo je bilo razvijeno, o čemu svjedoče brojni arheološki materijali. Na obroncima brda Bandirica, nasuprot Gradini, izvan zidina pronađeni su brojni ostaci keramičkih košnica.³⁰⁹

---

³⁰⁴ DE ANGELIS 2016, 102-120.

³⁰⁵ *Soph. Oid.*, 1132-1139.

³⁰⁶ CIL III, 6423.

³⁰⁷ PERIČIĆ 1999, 83.

³⁰⁸ *IG* 1358; *IG* 1673.

³⁰⁹ ČARGO 2021f, 101. U neobjavljenom istraživanju stambene obrtničke četvrti na padinama Bandirica, u kojem su sudjelovali Ivo Čevid, Mila Erceg, Iva Tomljenović i autor ovog rada, pod vodstvom Borisa Čarga, pronađen je velik broj ulomaka košnica koje su se vjerojatno proizvodile na perimetru Bandirice.

9. Ribarstvo

Tijekom istraživanja unutar gradskih zidina pronađeni su brojni alati vezani uz ribarstvo: udice različitih veličina, igle za pletenje mreža, utezi za mreže (olovni i keramički), ali i keramičke posude u kojima se čuvala riba.³¹⁰ Iako Boris Čargo ističe da su od cjelokupnog alata najprisutnije udice, ne treba zaboraviti činjenicu da su mreže i vrše rađene od organskog materijala pa je njihov vijek trajanja izuzetno kratak. Plava sitna riba nikada se ne lovi na udicu. Srdele i incuni u svakom se slučaju love mrežama.³¹¹ Antika poznaje četiri načina ulova: udicom, mrežom, harpunom i vršom.³¹² Bioarheološkom analizom kralježaka male ribe iz sonde helenističke arhitekture možemo potvrditi da su Isejci konzumirali sitnu plavu ribu, školjke i morske puževe.³¹³ Mora oko Visa bogata su plavom ribom, posebno Trešijavac kod Biševa, ali i akvatorij oko Palagruže i Jabuke.³¹⁴ Velike udice pronađene u istraživanjima svjedoče o lovu na oboritu ribu (gof, tuna, zubatac).³¹⁵ Preko antičkih izvora dade se naslutiti kako su različite vrste riba konzumirali različiti slojevi društva. Svježa je riba uglavnom bila rezervirana za najviše društvene slojeve i one bolje platežne moći.³¹⁶ Sušena i usoljena riba bile su cjenovno prihvatljivije srednjoj i nižoj društvenoj klasi. Dakako, radilo se o proizvodima koji su mogli prezimiti. Navedene opservacije nisu morale biti pravilo. Jasno je da je većina toga ovisila o geografskom položaju u kojem su živjeli, stoga su vjerojatno i niži slojevi u obalnim krajevima mogli jednostavnije nabaviti svježu ribu.³¹⁷ U akvatoriju Ise pronađene su amfore u kojima je prenošena i čuvana usoljena riba ili njezine prerađevine.³¹⁸ Moguće je da je Isa kao pomorski grad zaleđu mogla ponuditi usoljenu ribu koja konzervirana može dugo trajati.

Česti su i nalazi puževa volaka unutar arheoloških slojeva. Jesu li korišteni isključivo za ishranu ili su Isejci poznavali tehniku bojanja tkanine pomoću njihova pigmenta još ne

---

³¹⁰ *Ibid.*, 92- 97. kat. br. 37-84.

³¹¹ O antičkim mrežama detaljno izvještava Opijan u *Heliutici*, III, 80-83.

³¹² ČARGO 2018, 38.

³¹³ *Ibid.* 47.

³¹⁴ PERIČIĆ 1999, 87.

³¹⁵ Hvala viškim ribarima koji su detektirali veličinu udice i objasnili kojim se veličinama lovi koja riba.

³¹⁶ MARZANO 2018, 2-5.

³¹⁷ *Ibid.*

³¹⁸ ČARGO 2018, 63. kat. br. 44.

znamo. Nije pronađena veća koncentracija na nekom mjestu da bi se moglo sa sigurnošću tvrditi da je riječ o radionici. Novi pronalazak prostorije uz trijem povrh termi, gdje su u kulturnom sloju pronađene brojne udice i utezi za mjerenje, svjedočili bi potencijalno o pronalasku prve prodavaonice ribe, no to moramo uzeti s rezervom kao i podatak da je riječ o rimskom kulturnom sloju.³¹⁹

Na grčkom jeziku trgovci ribom znani su kao *ikhthyopolai*. Oni pak koji trguju usoljenom ribom znani su kao *tarikhopolai*. Također, u grčkom jeziku sačuvan je pojam *tarikhegoi* koji se odnosi na postrojenja koja su usoljavala ribu.³²⁰ Vjerojatno je u Isi postojala riboprerađivačka djelatnost, prvenstveno kako bi se očuvao ulovljeni sadržaj, ali i zbog dobre cijene ribe na tržištu. U primorskim ostacima istočnog dijela Ise, izvan zidina, u moru su pronađeni ostaci pitoja (dolija).³²¹ Za pretpostaviti je da se u tom dijelu odvijalo prerađivanje ribe, u prvom redu jer je Stonca izuzetno pristanište izvan grada, ali u njegovoj neposrednoj blizini. Pojedini su pitoji (doliji) prošupljeni pa postoje dvije indicije za njihovu uporabu. Prva je da su služili kao vivariji (odnosno za čuvanje žive ribe u moru do prodaje ili konzumacije), a druga da su služili za proizvodnju ribljih prerađevina.³²² Plinije spominje riboprerađivačka postrojenja u Dalmaciji u kojima se proizvodila murija.³²³ Murija se dobivala soljenjem ribe (riba se soli bez iznutrica) na način da se kupe izlučevine. Možda bi prošupljene pitoje u isejskoj luci mogli povezivati uz cijedenje izlučevina kod posoljene ribe. Nadamo se skorij kemijskoj analizi koja bi mogla ukazati čemu su služili.

---

³¹⁹ Autor je 2023. godine sudjelovao u istraživanju navedenog lokaliteta. Rezultati istraživanja još nisu publicirani.

³²⁰ MARZANO 2018, 2-5.

³²¹ ČARGO 2018, 49.

³²² *Ibid.*

³²³ *Plin. NH, XXXI, 94. (laudantur et Clazomenae garo Pompeique et Leptis, sicut muria Antipolis ac Thurii, iam vero et Delmatia.)*

10. Rudarstvo

Iako nije bogat nalazištima metalnih sirovina, Vis geološki obiluje kamenim naslagama poput kvarcnog pijeska i magmatskih stijena.³²⁴ Na otoku je do danas ubicirano desetak rudnika kvarcnog pijeska na potezu ceste koja spaja uvale Visa i Komiže. Kvarcni se pijesak u ranom novom vijeku potvrđeno kopao i prodavao u Veneciju za izradu stakla.³²⁵ Autor ovog rada osobno je obišao veliku „Špilu“ u Ribinovu povrh Dola blizu Visa, gdje se također rudario kvarcni pijesak. Pregledom terena uokolo ulaza i unutar njega pronađeni su pokretni nalazi koje možemo datirati u antičko razdoblje (vjerojatno) od 2. st. pr. Kr. do 1. st. po. Kr.³²⁶ Nemamo nikakvog dokaza da se u antičkoj Isi proizvodilo staklo jer do sada nisu pronađene peći koje bi odgovarale tom tipu zanata. O eksploataciji kvarcnog pijeska u druge svrhe možemo razmišljati posebno, ako vežemo značajnu isejsku keramičarsku djelatnost u kojoj se on koristio kao sirovina.

Ne treba zaboraviti ni eksploataciju gline u svrhe keramičarstva. Prema svjedočenju starijih otočana dade se zaključiti da je gline bilo na brdu Kruševica u blizini Lokve, ali je očito potpuno eksploatirana.³²⁷ Boris Čargo i Maja Miše dobro su zamijetili da ležišta gline na otoku nema previše te da se vjerojatno za zamjenu koristila crvenica, ali se pri tom kvarcni pijesak dodavao glini kako bi ona nakon pečenja bila stabilnija i čvršća.³²⁸ Nažalost, za rudnike kvarcnog pijeska ne možemo znati koji točno sežu u antiku, a koji su nastali kasnije, no svakako možemo biti sigurni da su pojedini već u to vrijeme bili u upotrebi.

U rudarstvo se ubraja i eksploatacija kamena. Najznačajniji na Visu je onaj u uvali Srebarna koja je pogodna za pristanak brodova i transport materijala.³²⁹ Zbog vađenja kamena u novije doba antički su tragovi eksploatacije uništeni, ali se na pojedinim mjestima još uočavaju ostaci tzv. „pašarina“, načina na koji se odvaljivao pravilni blok iz litice.³³⁰

---

³²⁴ Više o geologiji Visa: TERZIĆ 2022.

³²⁵ PERIČIĆ 1999, 100.

³²⁶ Materijal je predan u AMS: dio crnopremazanog skifa, ulomci kuhinjske keramike, grlo Lamboglia II amfore, novac Mileta iz 1. st. pr. Kr. **Katalog neobjavljenih nalaza.**

³²⁷ Autor rada obavio je terenski pregled u listopadu 2021.

³²⁸ ČARGO, MIŠE 2010, 28.

³²⁹ KATIĆ 2009, 30.

³³⁰ *Ibid.* 31.

Postoje dokazi o vađenju mramora na otoku Svecu koji je već u 17. stoljeću bio iscrpljen.³³¹ Prisutnost Grka na Svecu potvrđena je pokretnim materijalom³³² pa možemo pretpostaviti da se mramor sa Sveca iskorištavao za pojedine finije komade arhitekture ili pak za izradu stela. Nažalost, na isejskim spomenicima nikada nije provedena analiza kamena, stoga ne možemo biti sigurni u njegovo geografsko porijeklo.

U svjetlu rudarstva ne treba ignorirati ni potrebe izrade žbuke, odnosno vapna. Iako se u grčkoj arhitekturi ona nije upotrebljavala kao vezivo u gradnji, koristila se za izradu cisterni i ukrasa na zidovima. Naime, vapno se proizvodi paljenjem vapnenca koji se kasnije, kada izgori, miješa s pijeskom te nastaje žbuka. Treba imati na umu da za jednu „vapnenicu“ treba pozamašna količina drveta. Peričić spominje da je u 17. stoljeću već ogromna količina šume uništena i posječena radi potrebe izrade vapna.³³³ Zbog toga što se šuma stoljećima eksploatirala ne možemo znati kakav je bio krajolik u antičko doba, koliko je šume bilo te kolika je bila potrošnja drveta ako imamo na umu ogromnu isejsku keramičarsku djelatnost koja za paljenje peći treba veliku količinu drva.

Otok Brusnik nedaleko od Visa bogato je ležište eruptivnog kamena dijabaza od kojeg se izrađuju brusovi.³³⁴ Dakako, pojedini ostaci antičkih žrvnjeva nađenih na Visu također su izrađeni od dijabaza i vjerojatno potječu s Brusnika.³³⁵ U mezolitičkom sloju iz Vele špilje na Korčuli pronađen je brusnički dijabaz korišten za izradu alatki.³³⁶

---

³³¹ PERIČIĆ 1999, 100.

³³² ČARGO 2021g, 15.

³³³ PERIČIĆ 1999, 101.

³³⁴ PE 2024, s.v. „Brusnik“.

³³⁵ Cf. ČARGO 2018; ČARGO 2021f. Neobjavljeni nalazi iz predgrađa u Gradini na brdu Bandirica i iz uvale Stonca.

³³⁶ RADIĆ, LUGOVIĆ 2004, 7-18.

11. Brodogradnja

O isejskoj floti svjedoči rimski povjesničar Livije koji piše kako je 201. godine pr. Kr. Isa pomogla Rimu s dvadeset brodova (lemba) u pohodu na makedonskog kralja Filipa V., a 198. godine pr. Kr. pomaže Rimljanima u ratu protiv kralja Antioha III., sudjelujući u bitci kod Patere.³³⁷

Brodograditeljski alati za sada nisu pronađeni. Nije poznato niti gdje se brodogradilište nalazilo, ali s obzirom na isejske trgovačke i vojne pothvate nameće se zaključak da je ono trebalo postojati. Jedan od značajnijih brodoloma je onaj kraj Vele Svitnje gdje je Cambi pretpostavio da se radi o lembu, malom teretnom brodu koji je mogao služiti za jadransku trgovinu.³³⁸ U tom je brodolomu pronađeno gotovo 200 amfora koje su među ostalim imale pečate obitelji Pontija.³³⁹ Njihova je prisutnost posvjedočena u Isi, stoga postoji mogućnost da je riječ o isejskom trgovačkom brodu. Pisani izvori ne donose imena isejskih pomoraca ili vlasnika brodova. Jedino poznato ime vezano uz brodarstvo jest prijepis nadgrobnog spomenika u kojem se navodi naukler (brodovlasnik) iz Bizanta, a prijepis je načinio Antun Matijašević Karamaneo, no natpis je danas izgubljen.³⁴⁰

Važnije pitanje jest koji je materijal mogao biti korišten za izradu brodova. Mediteranska crnogorica i makija nisu pogodne, a ni dostatne za gradnju brodova. Treba imati na umu i postojanje keramičarske radionice gdje je za jedno paljenje peći potrebno 10 m³ drva.³⁴¹ Isa je očito morala uvoziti drvo kako za gradnju brodova tako i za drugo. Nedavno pronađeni brodolom u blizini Zadra koji se datira u 2. st. pr. Kr prevezio je drvenu građu i to vjerojatno nabavljenu iz zaleđa.³⁴² Znan je podatak u historiografiji da prostor Like i Gorskog kotara (Japodija) na Velebitu obiluje šumom koja je korištena i eksploatirana i u kasnijim razdobljima.³⁴³ Isejski kontakti s Japodima posvjedočeni su i nalazima pet komada isejskog

---

³³⁷ *Liv.* XXXVII, 16, 1-10. *Liv.* XLII, 48, 8.

³³⁸ CAMBI 1972, 198.

³³⁹ CAMBI 1991, 55-65.

³⁴⁰ ČARGO 2018, 30-31.

³⁴¹ Hvala Borisu Čargu na raspravi o količini drva potrebnih za keramičarstvo.

³⁴² Hvala Igoru Miholjeku na usmenom priopćenju.

³⁴³ VILOVIĆ 2018, 261.

novca na japodskom prostoru.³⁴⁴ Jesu li oni došli izravno ili posredno - ne znamo, ali bih otvorio pitanje o potencijalnom nabavljanju drvene građe za brodogradnju kod Japoda. U prilog tome bi išla i opaska da liburnski prostor na kojem imamo potvrđene isejske kontakte³⁴⁵ nije bogat šumom, već je riječ o dalmatinskom krškom terenu na kojem isključivo raste niska makija. Na temelju paleoklimatske analize iznijeta je pretpostavka da je u zoni istočnog Jadrana i njegova zaleđa za vrijeme željeznog doba dominirala zimzelena šuma hrasta crnike i sličnih crnogoričnih biljnih vrsta.³⁴⁶ Dakako, kada pogledamo kartu trajno nepogodnog tla, dade se uočiti da na liburnskom prostoru (specifično šibenskog zaleđa) nikako nije mogla u velikoj mjeri biti zastupljena gusta šuma dok je prostor povrh Splita koji se proteže prema balkanskom zaleđu vjerojatno imao više potencijala.³⁴⁷ Iako je potonji delmatski prostor imao potencijal za nabavku drva, kontakti Ise sa zaleđem nisu detaljnije dokumentirani. U okviru spomenutog treba imati na umu osnivanje trgovišta u Epetiju, Sikulima, i možda Saloni koji su mogli služiti kao mjesta za razmjenu dobara, među ostalim i drvnih.

---

³⁴⁴ ILKIĆ 2019.

³⁴⁵ PAŠKVAN, VISONÀ 2021, 139. Zahvaljujem Mili Erceg na opservacijama i raspravi o kontaktu Isejaca i Japodije.

³⁴⁶ BUDIĆ 2022, 193.

³⁴⁷ Karta u: BOGUNOVIĆ, BENSÀ 2005, 48.

12. Keramičarstvo

Najpoznatija i najreprezentativnija keramika pronađena u Isi pripada Gnathia tipu. Izvorište ove keramike jest apulski grad Tarant iz kojeg se proizvodnja proširila ostatkom južne (i središnje) Italije te napose stigla i do Ise.³⁴⁸ Na matičnom teritoriju proizvodnja je vjerojatno prestala u posljednjoj četvrtini 3. st. pr. Kr. kada su jug Italije zadesila prodiranje Hanibala, a potom i rimsko razaranje Taranta. Upravo je u tom periodu došlo do procvata na otoku Visu. Isa je s vlastitom proizvodnjom keramike započela vjerojatno u 3.st.pr. Kr. kada se bilježi pad keramičkih importa i povećan broj predmeta lokalne produkcije.³⁴⁹

Isejska Gnathia poznaje dva tipa. Jedan tip je standardni, uvezen iz južnoitalskih radionica, dok je drugi tip isejske proizvodnje. Pretpostavku o Gnathiji koja se proizvodila u Isi prva je predložila Lidia Forti, dok je Kirigin izdvojio četiri faze njezine izrade, od čega lokalni tip pripada trećoj fazi iz kraja 3. st. pr. Kr.³⁵⁰ Što se tiče same lokalne produkcije, nije poznato jesu li u Isi postojali lokalni majstori koji su izrađivali Gnathia posude po uzoru na južnoitalsku produkciju ili su u Isu stigli južnoitalski majstori koji su se tu i zaposlili pa utoliko vjerojatno i poučavali zanatu lokalno stanovništvo.³⁵¹ Isejsku Gnathiju karakteriziraju raznoliki motivi karakteristični samo za ovaj polis. Riječ je o motivima poput šrafiranih polja, šahovskih polja i ostalih elemenata karakterističnih za grčku keramiku zapadnog obronka (*West Slope*), ali ne i za Gnathia keramiku pa se po tome može jasno odrediti isejski tip.³⁵² Analize gline isejskih posuda pokazale su jasnu razliku između isejske i južnoitalske produkcije, a terenskim pregledom su na otoku, nedaleko Martvila i Kruševice, otkrivena ležišta gline i potrebnih joj primjesa..³⁵³

U Kanuziju se početkom 3. st. pr. Kr. razvija zasebna skupina Gnathia posuda koje su poznate kao kasnokanuzijska skupina iz koje kasnije nastaje takozvani rebrasti tip s

---

³⁴⁸ ČARGO 2021c, 185.

³⁴⁹ *Ibid.* 133.

³⁵⁰ ČARGO 2021c, 185; KIRIGIN 1996, 133.

³⁵¹ KIRIGIN 1996, 133; ČARGO 2021c,185.

³⁵² KIRIGIN 1996, 133.

³⁵³ ČARGO, MIŠE 2010, 28-31.

rozetom ili palmetom, a njihovi su primjerci na otoku Visu najbrojniji.³⁵⁴ Osim što su najbrojniji, oni su uvelike utjecali i na lokalnu isejsku proizvodnju 3. st. pr. Kr.³⁵⁵

Enohoje, pelike i skifi karakteristični su za prvu fazu isejske proizvodnje, a s obzirom na veliku sličnost s kanuzijskim primjercima teško ih je međusobno razlikovati.³⁵⁶ Važno je napomenuti da je čest ukras na ovim posudama povezan s dionizijskim motivima, primjerice s bršljanovim listom. Potrebno je istaknuti da postoje nesuglasice u literaturi u vezi s tim pripada li treća faza isejske keramičke produkcije Gnathia proizvodnji ili zasebnom tipu kasnohelenističke keramike.³⁵⁷

Isa je proizvodila i lončariju sa sivim premazom, kao i onu s crvenkastim/narančastim premazom. Keramika sa sivim premazom počela se proizvoditi u 2. st. pr. Kr., a proizvodnja je trajala do kraja 1. st. pr. Kr. Uglavnom je pronađena u kontekstu lončarskih radionica ili stambenih objekata, a oblicima nasljeduje ranije Gnathia tipove. Keramika s crvenim premazom također se proizvodi u kasnom helenizmu. Manje je zastupljena nego siva keramika, ali proizvodi iste oblike. Ove dvije vrste vjerojatno su se proizvodile u istoj radionici kao i posude sa sivim premazom.³⁵⁸

Pronađeni su i ulomci reljefne keramike koja se na Isi izrađivala od kraja 2. st. pr. Kr., a pronađeni su i kalupi za njenu izradu.³⁵⁹ Vjerojatno je riječ o produkcijama dviju radionica - jedne na području jugozapadne nekropole, a druge bliže gradu čija je lokacija nepoznata.³⁶⁰ Od reljefne keramike najčešće se pronalaze poluloptaste čaše. Primjerci isejske reljefne keramike pronađeni su na više lokacija izvan otoka od kojih je potrebno istaknuti Resnik kao moguće redistribucijsko središte.³⁶¹ Proizvodnja ove keramike na Isi okončana je vjerojatno u 1.st.³⁶²

---

³⁵⁴ ČARGO 2021c,185. **Grafički prilozi – Slikovni prilozi – Prilog 3. i 4.**

³⁵⁵ *Ibid.*

³⁵⁶ *Ibid.*

³⁵⁷ *Ibid.*, 187.

³⁵⁸ ČARGO 2021d, 199.

³⁵⁹ ČARGO 2021e, 207.

³⁶⁰ *Ibid.*

³⁶¹ *Ibid.*, 210.

³⁶² *Ibid.*

Na području Ise pronađene su i lončarske peći. Karakteristično za njih je to da su se nalazile s vanjske strane istočnog i zapadnog bedema, dakle izvan perimetra grada. Za isejske keramičarske peći znamo još iz zapisa don Silvestra Bonačića 1921. godine, ali i iz zapisa Šime Stanića, koji je pisao o peći s Martvila pronađenoj 1851. godine.³⁶³

Silvestar Bonačić u pismu Frani Buliću piše o peći na području Stonce, a prema njegovom opisu riječ je o vertikalnoj dvodijelnoj peći s vidljivim prefurnijem.³⁶⁴ Neposredno u blizini ove peći pronađen je ulomak sinterirane terakotne tanagra figure te keramička školjka. Potrebno je istaknuti i to da je u neposrednoj blizini Stonce na isejskoj nekropoli Vlaška njiva tijekom zaštitnih istraživanja 1983. godine otkriveno više od 10.000 ulomaka helenističkih amfora, od čega većina pripada tipu Lamboglia II.³⁶⁵ Ulomci su pronađeni u kontekstu gomila nastalih krčenjem terena radi uzgoja vinove loze i rogača, a ispod gomila nalazili su se grčki i rimski grobovi.³⁶⁶ Mnogobrojni ulomci ovih amfora navode na mogućnost da su one pečene u lončarskoj peći u Stonci, što bi smjestilo vrijeme djelovanja ove radionice barem u kraj 2. st. pr. Kr.³⁶⁷ Od cjelokupne količine spomenutih amfora ni jedan ulomak nije sinteriran, stoga smatram da ne možemo biti sigurni u porijeklo njihove proizvodnje. S druge strane, pronađena tanagra upućivala bi na produkciju s kraja 3. st. pr. Kr.³⁶⁸ Čargo smatra da se isejska lončarska proizvodnja značajnije razvija od sredine 3. st. pr. Kr. i da nastaje kao rezultat povećane gospodarske djelatnosti koju je Isa ostvarila u tom periodu.³⁶⁹ Ovome bi, prema Čargu, izvrsno svjedočila i proizvodnja Lamboglia II amfora. U kontekstu isejskog vinarstva važno je spomenuti da su te amfore iznutra bile premazane smolom što ukazuje na to da se u njima prenosilo vino.³⁷⁰

Ostaci dviju peći s Martvila pronađeni su 1948. i 1980. godine. Na sjevernom dijelu Martvila 1948. godine pronađena je peć u čijoj se neposrednoj blizini nalazi cisterna iz rimskog perioda.³⁷¹ Druga peć na Martvilu pronađena je tridesetak metara južnije od

---

³⁶³ ČARGO, MIŠE, 2010, 9.

³⁶⁴ Arhiv AMS, 283/21.

³⁶⁵ KIRIGIN 1996, 151.

³⁶⁶ *Ibid.* 152.

³⁶⁷ ČARGO, MIŠE 2010, 16.

³⁶⁸ *Ibid.*

³⁶⁹ ČARGO 2021c, 188.

³⁷⁰ KIRIGIN 1996, 152.

³⁷¹ ČARGO, MIŠE 2010, 17. **Grafički prilozi – Slikovni prilozi – Prilog 6.**

prethodno spomenute (1980.g.), a materijali iz obiju na zapadnoj nekropoli upućivali bi na njihovu upotrebu kroz 1. i 2. st., no datumi se ne mogu sa sigurnošću potvrditi.³⁷² Uz zapadni bedem pronađene su dvije peći koje su se koristile možda i od 2. st. pr. Kr. Na to bi upućivali i ostaci helenističke arhitekture, kao i ostaci kalupa za izradu reljefne helenističke keramike pronađeni u neposrednoj blizini.³⁷³ Pronađene peći bile su vertikalnog tipa i većeg kapaciteta koji se ne može precizno odrediti s obzirom na to da peći nisu sačuvane.³⁷⁴ Proizvodnja lončarije u Isi može se pratiti barem od kasnog helenizma pa do 3. st. s tim da nisu pronađeni dokazi koji bi upućivali na to da se peć na istočnom dijelu grada koristila u ranocarskom periodu.³⁷⁵ Peć koja se nalazila uz istočne gradske zidine nije pronađena, ali odbačeni ostaci keramike koja se u njoj proizvodila ukazuju na to da je počela s djelovanjem krajem 3. st. pr. Kr.³⁷⁶

---

³⁷² ČARGO, MIŠE 2010, 31.

³⁷³ *Ibid.*

³⁷⁴ *Ibid.*, 32.

³⁷⁵ *Ibid.*, 7.

³⁷⁶ *Ibid.*, 31. **Grafički prilozi – Slikovni prilozi – Prilog 5.**

13. Novčana cirkulacija od IV. do I. st. pr. Kr.

Od 3. st. pr. Kr. isejski je novac brojniji i nalazi se diljem istočnog Jadrana. Među poznatije kovove pripadaju primjerci novca s glavom Atene/kozom. U njihovu većem promjeru i težini, novim tipovima i skraćenom etniku ogledaju se promjene u isejskom gospodarstvu, kako zaključuje Visonà.³⁷⁷ Dakle, težina se gotovo upola umanjila od pratećih kovova koji su vidno nastajali pod utjecajem Sirakuze, što je uzrokovalo i prekivanje. Potreba za novim monetarnim instrumentom možda se javila nakon 300. g. pr. Kr. kada su trgovački odnosi s Apulijom bili u zamahu.³⁷⁸ Znakovito je da novac tipa Atena / koza metrološki odgovara brončanim emisijama kovnica daunskih i peucetskih polisa. Novac iz Apulije i Kalabrije u Dalmaciji je zastupljen većim brojem nego sirakuški novac koji se uglavnom svodi na emisije Hijerona II., a može ga se smjestiti između 269. i 215. g. pr. Kr.³⁷⁹ Najveću skupinu isejskih prekova čini manja nominala s glavom Atene/jelenom koja je u cijelosti prekovana na brončanom novcu Metaponta iz 3. stoljeća pr. Kr. Pojedini autori, kao primjerice Giovanni Gorini, taj su podatak tumačili dolaskom metapontskih izbjeglica koji su na Isu sa sobom donijeli i novac. Visonà se s tvrdnjom ne slaže, ali ne nudi bolje rješenje.³⁸⁰ Dio novčane emisije s volutnim kraterom/grozdnom prekovan je preko novca Hijerona II. Manjak sirakuškog novca općenito svjedoči o slabljenju veza matice s Isom, što se zaključilo analizom korpusa objavljenog novca.³⁸¹ Od 3. stoljeća pr. Kr. stalni motivi na isejskom novcu koji se pojavljuju zajedno ili izmjenično jesu kantar, grozd i loza. Takav je slučaj i na novootkrivenom srebrnom novcu Ise.³⁸² Često se na takvim prikazima traže tumačenja isključivo dionizijskih motiva, no treba imati na umu isejsku privredu u tom trenutku. Isa od 3. stoljeća pr. Kr. postaje značajan proizvodni centar vina i keramike pa je više nego očito da su se prikazima na novcu propagirali proizvodi koje je ovaj polis izvezio.

---

³⁷⁷ VISONÀ 2017, 195.

³⁷⁸ *Ibid.*

³⁷⁹ BONAČIĆ MANDINIĆ, VISONÀ 2002, 319.

³⁸⁰ GORINI 1989, 31.

³⁸¹ Analizirani korpus objavljenog novca prema katalogima: BONAČIĆ MANDINIĆ, VISONÀ 2002. VISONÀ 2017. BONAČIĆ-MANDINIĆ 2021.

³⁸² PAŠKVAN, VISONÀ 2021.

Isejska se monetarna zona može definirati prema perimetru istočnog Jadrana.³⁸³ Ako zanemarimo veliku količinu isejskog novca u trgovištima u Sikulima i Traguriju, treba sagledati koncentraciju u srednjem i sjevernom Jadranu s naglaskom na liburnsko područje, kao i nove nalaze s japodskog prostora, dok su primjeri iz južnog dijela Jadrana za sad manjkavi.³⁸⁴ Budući da je poznato da navedeni narodi nisu kovali vlastiti novac, spomenuti nalazi nisu zanemarivi jer se ne radi isključivo o jednom nalazu bez konteksta.³⁸⁵ Također, među Delmatima je uz brončane nominale isejskog polisa pronađen i srebrnjak.³⁸⁶ Razmotre li se nalazi s nekropola na Kopili i u Nadinu, očita je jaka trgovačka veza Ise sa susjednim otocima, kao i s domorocima na kopnu.³⁸⁷ Pitanje na koje se ovoga trenutka ne može odgovoriti, a nalazi novca ga postavljaju, jest jesu li urođenici na kopnu, koji su preko isejskih emporija očito trgovali s isejskom državom, koristili novac kao platežno sredstvo. Drugo pitanje koje proizlazi iz prethodnoga jest, ako je postojala naturalna razmjena, što je liburnski, japodski, delmatski prostor mogao ponuditi Isejcima. Treba imati na umu da koncentracija isejskog novca na navedenom području datira u 3. i 2. stoljeće pr. Kr., u isto vrijeme kojem pripada i isejska keramika na kopnenim nalazištima poput Nadina i Bribira.³⁸⁸

Analizom stranog novca u Isi³⁸⁹ dade se utvrditi veća koncentracija južnoitalskog novca tijekom 4. i 3. stoljeća pr. Kr.³⁹⁰ Taj se podatak uvelike reproducira po literaturi te se povezuje s trgovinom keramike.³⁹¹ Potpuno zanemareni aspekt jest velika količina Balejeva novca i novca Dirahija tijekom 3. i 2. stoljeća pr. Kr., kao i pojava sve većeg broja rimskog novca od druge polovine 2. stoljeća pr. Kr. Takvi nalazi svjedoče o svojstvenoj promjeni u kontaktima i položaju sila na Jadranu. Ti podaci ne upućuju na zaključak da je Isa prestala komunicirati i trgovati s drugim gradovima, ali do određenih promjena očito dolazi. U Isu je, kao u lučki grad, pristizao raznovrstan novac iz čitavog Sredozemlja. On se uglavnom sastojao od kerma (*κέρμα*), sitnog novca. Vjerojatno je Isejcima bilo nespretno i neisplativo

---

³⁸³ **Grafički prilozi – Karte – Karta 7.**

³⁸⁴ O nalazima novca u Sikulima: ILKIĆ 2019.

³⁸⁵ O prihvaćanju i korištenju novca među autohtonim zajednicama vidi u: BUDIĆ 2022, 422-425.

³⁸⁶ *Ibid.*, 57-66.

³⁸⁷ *GMPŽ* 2017. KUKOČ 2010.

³⁸⁸ O nalazima keramike više u poglavlju Trgovina.

³⁸⁹ U priložima na kraju rada načinjena je tablica cjelokupnog publiciranog novca pronađenog u Isi.

³⁹⁰ **Grafički prilozi – Grafikoni.**

³⁹¹ VISONÀ 2002.

taliti ili prekivati sve komade inozemnog novca koji se u polisu našao zbog lučkih pristojba ili drugih prihoda od trgovine. Nekim od tog novca na svojim su se trgovačkim putovanjima možda koristili i sami Isejci. Dio inozemnog novca u Isi očito je ostao u privatnom vlasništvu jer je poslužio kao grobni prilog, o čemu svjedoče primjeri s Vlaške njive.³⁹² Prema sadašnjoj preliminarnoj analizi, koja se vidi u grafikonima, sve je više izgleda da takvo stanje numizmatičke građe ukazuje na jači razvoj isejske trgovine na Jadranu u 3. st. pr. Kr. i na važniji kontakt s labeatskim područjem. Ovo je značajno i zato što sam, analizirajući objavljenu keramiku s labeatske nekropole u Gostilju, u tipologiji unguentarija uočio poveznice s isejskom proizvodnjom.³⁹³ Nalazi iz Sikula ukazuju na sličan obrazac jer su pronađeni novci Dirahija, Skodre, Balejev novac, kao i rimski republikanski.³⁹⁴ Interpretaciji velike prisutnosti rimskog republikanskog novca trebalo je oprezno pristupiti do prije nekoliko godina jer objavljeni nisu bili pronađeni u arheološkom kontekstu, a srebrnjaci su zbog vrijednosti mogli biti u uporabi dugi niz godina i potom stići Isejcima već u vremenu poodmakle Republike. Publikacijom novca s nekropole Vlaška njiva i sa Sikula sigurni smo da taj novac pripada vremenu kovanja te da je cirkulirao u aktualnom razdoblju.

Iako o vrstama kontakata i trgovini Ise s određenim polisima ne možemo zaključivati isključivo s obzirom na numizmatiku, ona je svojevrsni indikator komunikacijskih pravaca i vremenskih perioda u razvoju isejskog gospodarstva.³⁹⁵ Načinjena analitika je privremena i svakim novim arheološkim istraživanjem će se mijenjati, no cilj napravljene jest bio dobiti okvirnu topografiju isejskih kontakata.

---

³⁹² BONAČIĆ MANDINIĆ 2014, 209-238.

³⁹³ Cf. VRZIĆ 2012. i ČARGO 2010.

³⁹⁴ ILKIĆ 2019, 20-38.

³⁹⁵ **Grafički prilozi – Karte – Karta 8.**

14. Trgovina

Prva predispozicija razvoja trgovine su povoljni geografski uvjeti. Isa ih gotovo sve ispunjava - od luke koja je izuzetno sigurna do pozicije otoka usred Jadrana kao nezaobilaznog na plovnom putu, bilo na ruti koja spaja suprotne jadranske obale bilo kao dio plovnog puta od Otranta ka sjeveru.³⁹⁶ Preduvjet svake pomorske trgovine je postojanje dobrih luka. Ondje se mogu sidriti i pristajati trgovački brodovi, a u slučaju otočkog polisa i pomorska flota, ključna za obranu grada. U grčkom svijetu razlikuju se dva pojma luke koja spominje Aristotel u odlomku *Politike*.³⁹⁷ Aristotel rabi dvije različite riječi za luke, *epineia* i *limenas*. Točno značenje i upotrebu ovih riječi teško je definirati, posebno u međusobnoj usporedbi. U većini konteksta koriste se za označavanje luka raznih vrsta. I u arhajskim i u klasičnim tekstovima povremeno se upotrebljavaju druge riječi za luke, ali ni one ne otkrivaju puno o odnosu između njih i gradova. Može se spomenuti *hormos*, iako bi se ta riječ mogla jednostavno prevesti kao sidrište i obično se odnosi na prirodnu luku ili privremeno sklonište za brodove.³⁹⁸ *Prosbolê* se povremeno koristi i za označavanje mjesta zaustavljanja brodova.³⁹⁹ Najčešća riječ koja se koristi u arhajskim i klasičnim tekstovima za označavanje luke jest *limên*, iako ima širok spektar značenja. Čini se da, s druge strane, *epineion* ima mnogo jasnije značenje za označavanje luke udaljene od grada pod čijom je jurisdikcijom. Svakako bi najprikladniji naziv za isejsku luku bio *limên*, no na otoku se nalazi i pogodna luka na suprotnoj strani, gdje je smještena današnja Komiža. Nažalost, arheoloških dokaza o postojanju luke ili naselja nema, premda Suić u današnjem imenu Komiža koje bi moglo nastati od grčkog *kome Issaion* vidi potencijalnu etimologiju, pa utoliko i mogućnost postojanja antičkog naselja.⁴⁰⁰ Posjedovanje dobre luke u antičkom svijetu nudi i dobru zaradu u smislu pružanja utočišta i naplate lučkih pristojbi.⁴⁰¹ Pojedini autori raspravljali su o porezu u lukama i došli do prihvaćenog zaključka da je postojao porez isključivo za vez

---

³⁹⁶ ŠEŠELJ 2009, 472.

³⁹⁷ *Arist. Pol.* 1327a, 33.

³⁹⁸ *Thuc.* IV, 53, 3.

³⁹⁹ *Thuc.* VI, 48.

⁴⁰⁰ SUIĆ 2003, 57.

⁴⁰¹ CARRARA 2014, 441.

koji je odvojen od carine za uvezenu robu.⁴⁰² Dakle, porez se ne odnosi isključivo na ukrcaj i iskrcaj robe, već na tranzit – ako bi brod samo pristao u luku, plaćao bi porez korištenja u vrijednosti 1% tereta koji prevozi.⁴⁰³ O isejskoj luci nemamo sačuvanih podataka kao za ostale polise, ali možemo biti sigurni da su brodovi pristizali odasvud. Jedan od dokaza je već spomenuti naukler iz Bizanta, kao i novac iz čitavog Sredozemlja koji je pronađen u Isi.

Kao početno načelo moramo razdvojiti razdoblja uvoza i izvoza te odnos tih dvaju aspekata trgovine. Riječ je o potrebama uvoza i onome što jedan grad može ponuditi za izvoz. Najveći korpus izvora s kojim se dade pozabaviti je keramika. Ako pogledamo vremenski horizont 4. stoljeća pr. Kr. u Isi, uočiti ćemo da je riječ o polisu koji je još u razvoju, politički nestabilnom, koji tek sredinom stoljeća poprima konture organiziranog grada, a za to je najbolji svjedok početak kovanja novca.⁴⁰⁴ U grobnom kontekstu pronađeno je najviše intaktnih predmeta koje možemo datirati u 4. st. pr. Kr. Od objavljenog materijala s nekropola Vlaška njiva i Martvilo ističu se četiri kategorije: crnofiguralne vaze, keramika Gnathia tipa, *Alto-Adriatico* i kampanijska keramika (crnopremazana).⁴⁰⁵ Crvenofiguralne vaze su uglavnom produkti apulskih i sicilskih keramičara te vremenski koincidiraju s razdobljem početaka polisa, protežući se čitavim 4. st. pr. Kr.⁴⁰⁶ Osim južnoitalskih kontakata, važni su i oni s Korintom, Kerkirom i drugim grčkim gradovima. Slučajni nalaz iz *Zlopoja* kao i nalazi iz brodoloma s rta Stupišće iznjedrili su ostatke amfora Korint A koje se datiraju u 5 – 4. st. pr. Kr.⁴⁰⁷ Dakako, u brodolomima kod ulaza u luku pronađene su i amfore Korint B koje su kao vinske amfore bile u funkciji čitavo 4. st. pr. Kr.⁴⁰⁸ Kao nasljednice južnoitalskog crvenofiguralnog stila, u Isi su najviše prisutne importirane posude Gnathia čija proizvodnja počinje sredinom 4. st. pr. Kr.⁴⁰⁹ Važan kontakt sa sjeverom Jadrana uočavamo pronalascima vaza koje spadaju u skupinu gornjojadranske slikane keramike, a nastale su imitacijom crvenofiguralne keramike krajem 5. st. pr. Kr. u radionicama u Picenu, Spini i Adriji.⁴¹⁰ Isa

---

⁴⁰² FAWCETT 2006, 87.

⁴⁰³ *Ibid.* 88.

⁴⁰⁴ BONAČIĆ MANDINIĆ 2021.

⁴⁰⁵ KIRIGIN 1996, 124-138.

⁴⁰⁶ *Ibid.* 124.

⁴⁰⁷ ČARGO 2018, 32.

⁴⁰⁸ *Ibid.*

⁴⁰⁹ KIRIGIN 1996, 126.

⁴¹⁰ MIŠE 2012, 233.

je za sada lokalitet s daleko najviše pronađenih posuda keramike *Alto-Adriatico* i Gnathia tipa na istočnom Jadranu.⁴¹¹ Taj podatak ne treba čuditi ako imamo na umu to da je tada još mladi polis ostao u dobrim vezama s maticom i južnom Italijom koja je bila najveći proizvođač Gnathia keramike. Pojedini fragmenti ove keramike pronađeni su u Osoru, Škarinom Samogradu kod Pokrovnika, Palagruži, na Gradini u Nadinu, u Ošanićima kod Stoca, Velikoj Mrdakovici kod Šibenika i Draču.⁴¹² Budući da je u isejskim grobovima u 4. st. pr. Kr. isključivo riječ o velikom broju uvezenih vaza, dok se u spomenutim centrima autohtonih zajednica mogu u grobnom kontekstu rijetko pronaći, očito je bila riječ o luksuznim predmetima koje su si samo pojedinci mogli priuštiti. Postavlja se pitanje je li Isa u prvoj fazi iskoristila sposobnost preprodaje i veza s južnom Italijom i na taj način stvorila preduvjete za daljnju ekspanziju u trgovini. Sudeći prema količini nalaza posuda u Isi, kao i prisutnosti južnoitalskog novca 4. st. pr. Kr., bio bih sklon prepoznati Isu kao distribucijski centar koji je opskrbljivao zaleđe preprodajom luksuznih posuda. Slična je situacija i s apulskim crvenofiguralnim vazama koje su brojne u grobnicama na Martvilu, a po nekoliko je primjeraka pronađeno u Nezakciju, Osoru, Ninu, Vičjoj luci na Braču, u Trogiru i Ulcinju.⁴¹³ Isi je zaleđe bilo potrebno. Rudače kojima je bogato zaleđe Isa ne posjeduje. Postoje potvrde da su u dolini Vrbasa urođenici eksploatirali nalazišta bakra, u srednjoj Bosni su Rimljani eksploatirali nalazišta željeza, bakra, zlata i srebra, kao i srebro nedaleko današnje Srebrenice.⁴¹⁴ Filip Budić je, analiziravši potencijale balkanskog zaleđa, zaključio da je nabavka metala iziskivala velik napor i ulaganje te da je, zbog manjka sirovine, vrijednost morala biti veća, zbog čega se postavlja pitanje je li ona zadovoljavala omjer potrebe i potražnje.⁴¹⁵ Pšenicu i ječam za koje smo vidjeli da ih nema u izobilju, Isa je mogla nabaviti iz zaleđa. Ta privreda morala je biti prirodna budući da domorodci nisu poznavali monetarne sustave. Dakako, nabavljanje žita moglo je ići i u smjeru Sicilije koja je znana kao velika žitnica, ali i u smjeru padske nizine odakle je nabavljana i keramika. Lucijana Šešelj je pretpostavila da bismo prisutnost novca Metaponta na Jadranu mogli vezati uz nabavljanje

---

⁴¹¹ *Ibid.*, 235.

⁴¹² MIŠE 2012, 234-238.

⁴¹³ *Ibid.*, 385.

⁴¹⁴ BUDIĆ 2022, 252-253.

⁴¹⁵ *Ibid.*, 269.

žita.⁴¹⁶ Filip Budić je, osim uvoza iz žitom bogatih Daunije i južne Italije, kao potencijalno rješenje za nedostatak plodne zemlje predložio mogućnost isejske kolonizacije na kopnu i osnivanje kolonija i trgovišta.⁴¹⁷ Teza potonjeg autora vrijedna je pažnje, posebice ako imamo na umu zemljište koje se proteže između Salone i Tragurija u kojem su smješteni i Sikuli. Dakako, ne možemo biti sigurni kolike su poljoprivredne površine pripadale trgovištima, a kolike su držali urođenici.

Pitanje je što je u početku Isa mogla ponuditi tržištu. Lokalnom tržištu u zaleđu, osim uvezene keramike, mogla je ponuditi vino koje je u početku vjerojatno i bilo namijenjeno lokalnoj trgovini, kao i usoljenu ribu. Ne treba zaboraviti ni na potrebe zaleđa za soli koja je, osim što je neophodna za prehranu, bila gotovo pa jedini konzervans u antici - kako za ribu tako i za usoljavanje i sušenje mesa. Jadranske plićine pogodne su za taloženje soli koju su prije Grka koristili i urođenici.⁴¹⁸ Na Visu su za taloženje soli pogodni prostor uvale Srebarna, ali i sike koje se protežu od Stonce do Punte ol Biskupa u viškoj uvali. Na spomenutim je mjestima u prošlosti prikupljana sol.⁴¹⁹ Ipak, materijalnih potvrda o branju soli u antici na Visu nemamo, zbog čega ova opservacija ostaje na razini pretpostavke.

Razvoj vinarstva isejskog polisa vjerojatno je postupno utjecao i na značajniji rad keramičarske djelatnosti kako bi se proizvodi mogli izvoziti, a njega su mogli potaknuti i interesi lokalne zajednice za luksuznim predmetima. Prvu sustavnu detekciju isejske keramičke proizvodnje načinio je Branko Kirigin, ponajprije proučavanjem helenističke keramike, posebice one Gnathia tipa gdje je na temelju ikonografske analize izdvojio posude za koje smatra da su rad isejskih lončara.⁴²⁰ Ikonografija isejske Gnathije slična je južnoitalskim primjercima, stoga ju je ponekad teško detektirati, a njena proizvodnja prema svim dosadašnjim istraživanjima kreće sredinom 3. st. pr. Kr.⁴²¹

---

⁴¹⁶ ŠEŠELJ 2009, 515.

⁴¹⁷ BUDIĆ 2022, 311.

⁴¹⁸ ZANINOVIĆ 1991, 258 – 259.

⁴¹⁹ Zahvaljujem Vicku Zorotoviću, pok. Marku Poduji i Trifunu Linčiru na ovom podatku.

⁴²⁰ KIRIGIN 1996, 132.

⁴²¹ Pitanje nad kojim se valja zamisliti je postojanje slikara i poučavanja tehnologiji izrade finih vaza. Isejski su majstori morali biti poučeni ili su morali naseliti majstore koji će obavljati fini posao. Sve do sada pronađene lončarske peći vremenski koincidiraju sa sredinom 3. st. pr. Kr. U ovom je kontekstu zanimljiva teza Giovannia Gorinija s kojom se nije u potpunosti složio Paolo Visonà (2017, 206.) „Najveću skupinu isejskih prekova čini manja nominala s glavom Atene / jelenom, koja je u cijelosti prekovana na brončanom novcu Metaponta iz 3.

U razdoblju ekspanzije keramičarstva vjerojatno je trebalo doći i do proizvodnje amfora kao transportne ambalaže. Grčko-italske amfore također su pronađene na Visu i u morima oko Visa. Datacija im je široka, od 4. do 2. st. pr. Kr., a svjedoče o kontaktima s južnom Italijom. Pojedini autori drže da se isti tip proizvodio na lokalnoj razini, ali za to nemamo potvrde.⁴²² Lucijana Šešelj je pretpostavila da prisutnost ranije faze grčko-italskih amfora ima vezu s uvozom vina sa Sicilije i iz južne Italije, dok polisi jadranskih Grka nisu bili osposobljeni za samostalnu proizvodnju.⁴²³ Teza ima uporišta jer treba proći određeno vrijeme dok se ne formiraju vinogradi, no grčko-italskih amfora, što Šešelj potvrđuje, ima daleko više iz mlađe faze, od 3. do 2. st. pr. Kr.⁴²⁴ Budući da ni na jedan način ne možemo potvrditi proizvodnju tog tipa amfora u Isi, a uzmemo li u obzir to da je najviše brodoloma na kojima su one činile veći dio tereta pronađeno u okolini Visa, možda je bolje sugerirati to da je riječ o povećanoj potražnji za amforama. Kada se isejsko vinarstvo uzdiglo i kada su potrebe tržišta porasle, Isa je možda trebala uvoziti amfore isključivo kao ambalažu za vlastite proizvode, a razlog tome je pomnije objašnjen u poglavlju o brodogradnji (manjak drvene građe). Kronološki nasljednici grčko-italskog tipa amfora su Lamboglia II amfore čija je najveća koncentracija ubicirana na Jadranu i datacijski pripada 2. i 1. st. pr. Kr.⁴²⁵ Nenad Cambi je pretpostavio da su amfore Lamboglia II izrađivane u Isi jer je u brodolomu kod Vele Svitnje pronađeno nekoliko komada s pečatima L.POT i M.POT koje on vezuje uz obitelj Pontija i izgubljeni natpis iz Ise.⁴²⁶ Ipak, do današnjeg dana nije pronađen škart amfora takvog tipa koji bi potvrdio proizvodnju.⁴²⁷ U okolini lončarskih peći koje su istražene riječ je isključivo o škartu vrčeva i sitnijeg posuđa.⁴²⁸ Suburbij, u kojem su vjerojatno bile

---

stoljeća pr. Kr. Iz njihovog prvog kova proizlazi da bi *terminus post quem* za isejski drugi kov bio oko 250. g. pr. Kr. Giovanni Gorini (1989, 31.) je pretpostavio kako su ti prekovi možda bili povezani s dolaskom metapontskih izbjeglica u Isu koji su sa sobom donijeli i svoj brončani novac.“ Južnoitalski gradovi kao poznati centri keramičarstva u 3. st. pr. Kr. nisu više bili moćni, a ni sigurni zbog prijetnja Rima koji je sve više širio svoju moć. Rimljani su osvojili i uništili Metapont 280. g. pr. Kr., kao i Tarant koji je bio jedan od najuglednijih proizvođača Gnathia stila, a pokorio ga je Rim 272. g. pr. Kr., kada je 30.000 tarantskih Grka prodano u roblje. Preklapa li se možda početak isejske radionice i proizvodnja lokalne Gnathije sa spomenutim događajima ne možemo sa sigurnošću tvrditi, ali stilska analiza prve faze lokalne Gnathije ukazuje na identične motive i način proizvodnje kakve nalazimo u Tarantu i južnoitalskim gradovima.

⁴²² ČARGO 2018, 32.

⁴²³ ŠEŠELJ 2009, 456.

⁴²⁴ *Ibid.*

⁴²⁵ *Ibid.* 461.

⁴²⁶ CAMBI 1991, 61-65.

⁴²⁷ *Ibid.*

⁴²⁸ ČARGO 2018, 32-33.

smještene radionice, još nije dovoljno istražen zbog čega ne možemo pravo suditi. U nedavnoj arheološkoj kampanji u uvali Stonca pronađena je peć s očuvanom kupolom koja je prema pronađenom škartu proizvodila pitoje/dolije.⁴²⁹ U brodolomu kod Vele Svitnje, osim spomenutih amfora s natpisima obitelji Pontija, pronalazimo amfore s oznakom PHIL koje možemo povezati uz kognomen Kanus.⁴³⁰ Moguće je da je dio tih amfora i izrađivan na lokalnoj razini, ali ako pogledamo količinu tipa Lamboglia II pronađenu u brodolomima, onda se nameće da bi Isa kao proizvođač trebala biti prepuna škarta proizvodnje.⁴³¹ Ako samo izračunamo da je u dvije trećine plodne zemlje Visa, dakle otprilike 400 ha zemlje, u jednoj godini moglo biti proizvedeno prema idealnim uvjetima 3.000.000 litara vina, za to bi trebalo 115.384 amfora za skladištenje i transport.⁴³² Branko Kirigin, Tea Katunarić i Lucijana Šešelj uzeli su u obzir podatak količine vina iz 1585. godine kada je na Visu proizvedeno 2.376.000 litara za što je prema procjeni trebalo 80 000 amfora.⁴³³ Nažalost, za navedenu godinu nije poznat podatak kolika je površina bila zasađena vinogradima i kakve su bile klimatske prilike. No, ako pogledamo obje procjene, treba uzeti u obzir potrebe za velikom količinom amfora za skladištenje i transport. Za proizvodnju Lamboglia II amfora nemamo procjene o tome koliko gline treba utrošiti za izradu jednog primjerka, ali podatak postoji za amfore s otoka Kosa. Za jednu takvu amforu, koja je nešto manja od Lamboglie II, trebalo je oko 10,5 kg gline.⁴³⁴ Ako navedeni podatak uzmemo kao primjer za izradu 80 000 amfora, trebalo bi 840 000 kg gline. Je li Isa imala tolika ležišta gline pa su iscrpljena, ili je koristila isključivo crvenicu s primjesama, ne znamo! Ono što nam govori pokretni materijal jest da škarta proizvodnje Lamboglia II nema u tolikoj mjeri.

Osamostaljenjem u 3. stoljeću pr. Kr. i jačanjem gospodarskog potencijala, Isa je radi lakšeg trgovanja sa zaleđem morala imati svoja uporišta. Iskoristivši priliku jačanja Rima i sklopivši dobre odnose, Isa je uspjela zaposjesti obalu od Tragurija do Epetija gdje je osnovala emporije. Osnivanjem Sikula osigurala je i vezu sa zaleđem Delmata, a osnivanjem

---

⁴²⁹ Osobno sudjelovao u istraživanju.

⁴³⁰ ŠEŠELJ 2009, 464.

⁴³¹ *Ibid.*, 469-470. Tablica LII.

⁴³² Eksperimentom sam, zbog različitih referenci na litražu istih, dokazao da jedna Lamboglia II amfora ima zapremninu od 26 litara.

⁴³³ KIRIGIN, KATUNARIĆ, ŠEŠELJ 2005, 11.

⁴³⁴ HEIN et al. 2008, 1058.

naseobine u Lombardi pod kontrolu je stavila i ulazak u Neretvu. Tim je potezima ojačana isejska država uspjela kontrolirati čitavu trgovinu srednjim Jadranom i nametnuti se kao gospodar zbog čega ne iznenađuje sukob s Ardijejskim Kraljevstvom, a kasnije i s Delmatima. O gospodarskom širenju Ise u unutrašnjost Liburnije, Delmatije i Japodije svjedoče primjerci novca koji su pronađeni.⁴³⁵ Identičan je primjer i s keramikom pronađenom u grobnicama urođenika ili pak u arheološkim slojevima gradina. Za Bribirsku glavicu to je posvjedočeno s gotovo sto ulomaka helenističke Gnathia, crnoglazirane, reljefne i crvenopremazane keramike.⁴³⁶ Uvidom u katalog nalaza dade se naslutiti da su gotovo svi primjerci od 3. do 1. st. pr. Kr. isejski proizvodi. Slična situacija je i na gradini i nekropoli u Velikoj Mrdakovici kod Šibenika, gdje je također importiran rad isejskih lončara.⁴³⁷ Identična je situacija na lokalitetu Kopila na Korčuli gdje je u grobnom kontekstu pronađeno preko 400 skifa mahom isejske proizvodnje.⁴³⁸ S gradine u Pokrovniku nedaleko Drniša također su na površini pronađena dva ulomka koja možemo vezati uz isejsku produkciju crnopremazane i Gnathia keramike.⁴³⁹ Dakako, i u naselju Grad u Nakovani riječ je o importu helenističke keramike.⁴⁴⁰ Nažalost, u publikaciji o Nakovani ne postoji katalog nalaza pomoću kojeg bi se načinila ikonografska i tipološka analiza sličnosti s isejskim tipom keramike. U Traguriju je tijekom željeznog doba, dok je bio autohtono središte, dopremana uvozna roba iz Apulije i južne Italije.⁴⁴¹ Isejci su u njemu odlučili osnovati trgovište, vjerojatno radi lakše trgovačke kontrole liburnskog prostora i širenja na zaleđe, ali i nabavke potrebnih sirovina. S druge strane, prema luci u Epetiju gravitiralo je čitavo sinjsko područje. Tome u prilog ide podatak o pronalasku helenističke keramike iz Čitluka i Dugiša kod Sinja.⁴⁴² Luka i naselje u Resniku formirani potkraj 3. st. ili početkom 2. st. pr. Kr. doživjeli

---

⁴³⁵ PAŠKVAN, VISONÀ 2021, 134-137.

⁴³⁶ KALEB 2021, 17-55.

⁴³⁷ PODRUG, BLEČIĆ KAVUR 2014, 33-34.

⁴³⁸ Hvala Dinku Radiću na informacijama. RADIĆ, BORZIĆ 2017, 115.

⁴³⁹ **Katalog neobjavljenih nalaza.**

⁴⁴⁰ FORENBAHER, KAISER 2003, 59-92.

⁴⁴¹ ŠEŠELJ 2009, 492.

⁴⁴² U Dugišu je pronađeno 46 ulomaka helenističke keramike - redom vrčevi s jednom ili dvije drške, skifi i tanjuri. Ulomci uglavnom pripadaju lokalnoj proizvodnji keramike Gnathia tipa iz 3. i 2. st. pr. Kr. te importa izvan Dalmacije nema. (MAROVIĆ 2002, 256.) Hvala Filipu Budiću na opservaciji koju mu je prenio Darko Periša istaknuvši da je spomenuta keramika u Čitluk naknadno donesena. Iz tog razloga citirani podatak moramo prihvatiti uz dozu opreza.

su izniman trgovački razvoj ako je suditi po količini helenističkog materijala.⁴⁴³ Ivanka Kamenjarin pretpostavila je na temelju pronađenog kalupa proizvodnju reljefne keramike u Sikulima.⁴⁴⁴ U Isi je potvrđena proizvodnja reljefne keramike jer su nađeni deseci kalupa i škarta koji je nastao pri sinteriranju u pečenju.⁴⁴⁵ Je li Isa u Sikulima oformila pogon ne možemo biti sigurni jer je jedini primjerak pronađen u Sikulima na koji se autorica poziva onaj iz mora, u luci. Vjerojatno je luka u Sikulima bila pogodan teritorij za plasiranje isejskih proizvoda dalje u unutrašnjost. O fluidnosti luke u Resniku svjedoče brojni nalazi novca, gdje od lokalnog ima najviše isejskog, potom nekoliko nominala Apolonije i Dirahija, dok je za konac 2. i početak 1. st. pr. Kr. najbrojniji novac Rimske Republike.⁴⁴⁶ Resnik je, kao i Epetij, bio pogodan za kontakte s Delmatima koji su živjeli u zaleđu i teritorijalno ulazili u prostor današnje Bosne. Isejcima je to svakako moglo biti u interesu zbog metalnih bogatstava koja su mogli nabavljati u unutrašnjosti, jer je područje srednje Bosne prije svega bogato željeznom i bakrenom rudom i arheolozi su otkrili da se na tom prostoru za čitavo željezno doba zbivao snažan razvoj metalurgije.⁴⁴⁷

Analizirana cirkulacija novca u Isi svjedoči o prisutnosti novca sa šireg prostora Sredozemlja. U kojoj se mjeri Isa probila na mediteransko tržište ne možemo izračunati, no važnije je što je ona mogla ponuditi tom tržištu. Agatarhidova opaska u kojoj kaže da je isejsko vino u usporedbi sa svim ostalima najbolje dovoljan je podatak da zaključimo najjači isejski adut. Agatarhid je djelovao u 2. stoljeću pr. Kr. kao geograf, povjesničar i voditelj aleksandrijske knjižnice što kronološki ide uz bok vremenu najjače isejske političke, ali i gospodarske moći na Jadranu. S obzirom na to da je Agatarhid vrlo vjerojatno kušao isejsko vino, a svakako ga je ocijenio kao izvrsno što saznajemo zahvaljujući Ateneju, ono se vjerojatno izvozilo i u daleku Aleksandriju. Kakvo je uopće bilo isejsko vino koje bi bilo bolje u usporedbi sa svima drugima? Analizom amfore s organskim materijalom, izdvojene su arome crnogorice u kojima su identificirani spojevi dodatka aromatičnog bilja (cimeta, smole, ulja mirte, ulja dalmatinske datulje i ružmarina).⁴⁴⁸ Analizom drugog dna amfore,

---

⁴⁴³ ŠUTA 2011, 77-80.

⁴⁴⁴ KAMENJARIN 2014, 136-137.

⁴⁴⁵ ČARGO 2021e, 206-215.

⁴⁴⁶ ILKIĆ 2019. Katalog „Grčki i predcarski novac“ 27-60.

⁴⁴⁷ ČOVIĆ 1987, 515-516.

⁴⁴⁸ JERKOVIĆ, MARIJANOVIĆ 2018, 101.

osim svih navedenih mirisa, detektirani su mirisi citrusa i ulja metvice.⁴⁴⁹ Očito su aromatična i slatka vina bila na dobrom glasu. Povjesničar Eparhid, koji je živio u 3. st. pr. Kr. apostrofira kako vino nije dobro ako nema slatkoće, jedinstvene snage i ako je oporo i suho.⁴⁵⁰ Kod vina se prije svega ocjenjivala boja. Prema atenskom liječniku Mnesitehu, crno vino je najhranjivije, bijelo je najdiuretičnije, dok je crveno suho.⁴⁵¹ Galen pak razlikuje žuta, bijela, crvena, jantarna i crna slatka vina.⁴⁵² Što se tiče olfaktivnih svojstava, Atenej spominje da je dodavanje mirte izuzetno traženo.⁴⁵³ Sve u svemu, najtraženija vina grčkog svijeta bila su upravo slatka vina dobivena prirodnom koncentracijom šećera u grožđu kao što je slučaj s taškim, hijskim ili maronejskim vinima.⁴⁵⁴ Viška pjeskovita tla također daju slične produkte, gdje u pomanjkanju vode dolazi do visoke prisutnosti šećera u vinu od čega nastaju jaka slatkasta vina. Ne čudi što su se takvom kvalitetom isejska vina probila na tržište obala Mediterana zbog čega je očito ostala bilješka o najboljem vinu koje je na neki način doplovilo do kozmopolitskog centra helenističkog svijeta. Osim novca iz dijela Sredozemlja, u Isi je poznato i nekoliko luksuznih predmeta koji su vidno uvezeni iz dalekih krajeva. Pri tome za početak treba istaknuti svjetiljke tzv. aleksandrijskog tipa koje su nađene na Martvilu⁴⁵⁵ od kojih je možda najpoznatija ona s prikazima muškog i ženskog božanstva koja je prema svim karakteristikama uvezena s Levanta ili iz Aleksandrije.⁴⁵⁶ Zanimljiva je i antropomorfna posuda u obliku Silena-Besa u čijoj se izradi također prepoznaju karakteristike aleksandrijske radionice.⁴⁵⁷ Dakako, drago kamenje korišteno u izradi nakita i gema, kao što su karneol i lapis lazuli, spadalo je pod luksuznu robu koju su vjerojatno brojni isejski i strani trgovci donijeli u Isu.⁴⁵⁸

---

⁴⁴⁹ *Ibid.*

⁴⁵⁰ *Athen.* 55f.

⁴⁵¹ *Athen.* 32d.

⁴⁵² Citat prema: BEGUIN 2002, 144.

⁴⁵³ *Athen.* 691f-692b.

⁴⁵⁴ BOUULAY 2015, 279.

⁴⁵⁵ ČARGO 2010, 172-185.

⁴⁵⁶ *Ibid.*, 184-185.

⁴⁵⁷ ČARGO 2021e, 231.

⁴⁵⁸ UGARKOVIĆ 2019, 161-180.

15. Zaključak

Analizom poljoprivrednog potencijala Ise dade se zaključiti da je nedostatak zemlje i potencijala za uzgoj žitarica primorao Isu da se okrene vinarstvu kao najboljoj opciji od koje može profitirati gospodarski i trgovački. Vjerojatno je dio žita uzgajan da bi zadovoljio dio potreba, no svakako je postojala tržišna potreba za uvozom. Budući da je osamostaljenjem polisa fokus gospodarstva usmjeren na trgovinu s autohtonim stanovništvom kojem su nudili luksuzne grčke posude južnoitalske provenijencije, očito su u svom razvoju Isejci zamijetili da bi keramiku i sami mogli ponuditi kao luksuzni predmet stanovništvu u zaleđu. Isa je mogla sigurno ponuditi dvije značajne stvari: keramiku, koja je, iako lošije kvalitete od južnoitalske, i dalje bila luksuzni predmet u očima autohtonih žitelja jer oni nisu poznavali izradu na kolu, i vino koje je izvozila duž čitavog jadranskog, ali i šireg mediteranskog prostora. Također, vjerojatno je mogla jadranskom zaleđu ponuditi ribu i sol. No, osnivanjem emporija vidljiva je isejska pretenzija na razvitak trgovine i kontrole trgovanja na Jadranu, posebice jer je Isa zaposjela važne točke od Diomedova rta do Pelješca. Potrebe Ise, osim spomenutog žita, svakako se očituju u nedostatku metala i drvene građe. Bio bih sklon zaključiti da je put koji je sezao prema Aleksandriji, gdje se izvozilo vino, bio jedan od izbora za nabavku žita i luksuznih predmeta, uz Dauniju, Apuliju i Padsku nizinu. Zaleđe emporija je, s druge strane, moglo udovoljiti potrebama u metalnoj sirovini isto kao i u drvnoj građi kojom obiluju sjeverna Liburnija i Japodija.

Kada se u cijelosti sagleda povijest isejskog polisa, dade se uočiti težnja za očuvanjem vlastitih interesa, prvotno trgovačkih. Iako u početku ovisna o matici, netom nakon osamostaljenja kreće u prosperitetan razvoj gdje će trgovinom obilježiti povijest jadranskog prostora što je dokazano rasprostranjenošću arheološkog pokretnog materijala duž Jadrana. Osamostaljenje, izazvano lošom situacijom u matici, Isu je navelo na put trgovačkog razvoja i stvaranja prisnih kontakata s drugim polisima južne Italije. Cjelokupni razvoj, koji je doveo do jačanja, stvorio je isejsku teritorijalnu ekspanziju u kojoj je Isa osnovala čak četiri naseobine, što zbog želje za trgovačkom ekspanzijom, što zbog kontrole teritorija. Strah od širenja ilirske države naveo ju je na posezanje prema Rimu, u kojem je, u datom trenutku, vidjela jedino moguće rješenje koje je samo po sebi bilo nametnuto rimskom ekspanzijom.

Iako u savezničkom i prijateljskom odnosu s Rimom, s vremenskim se odmakom moglo vidjeti lagano opadanje te jednakosti u savezu, ako je te jednakosti ikada i bilo, barem i prividne. Svoju je samostalnost prije svega očitovala kovanjem novca, samostalnom upravom, posjedovanjem mornarice koja pomaže Rimu, a dade se uočiti da je već od sukoba s Gencijem rimski nadzor postajao sve jači, iako je trgovina još čitavo 2. st. pr. Kr. bila na vrhuncu. Nakon tog razdoblja, rimski se interes širio i stvaranje provincije je postalo neizbježno. Isejska interesna sfera počela se preklapati s rimskom, stoga je Isa morala nestati. Čekao se samo krivi potez kojim će biti uklopljena u sustav rimske države te se time utopiti u gospodarsku cjelinu nove države. Trgovina je svakako od početka do kraja samostalnosti bila najjači adut otočkog polisa s izvrsnom geografskom lokacijom koji je ploveći stavio koridor srednje Dalmacije pod svoju upravu. Isa bi bez domišljate politike bila prosječan polis koji bi se vrlo brzo utopio u moru drugih interesnih sfera koje su vladale Jadranom. Ipak, isejski su „naukleri“ uspjeli usmjeriti kormilo, bilo trgovački bilo politički, prema dostizanju prosperiteta koji je očito bio vođen mišlju: *πλεῖν ἀνάγκη, ζῆν οὐκ ἀνάγκη*.

16. Bibliografija

16.1. Skraćenice:

- Adriatica* 1970 *Adriatica praehistorica et antiqua miscellanea Gregorio Novak dicata*, ur. Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Mate SUIĆ, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1970.
- AIP* 2006 *The Adriatic Islands Project Volume 3: The Archaeological Heritage of Vis, Biševo, Svetac, Palagruža and Šolta*, ed. by Vincent GAFFNEY and Branko KIRIGIN, Oxford: BAR Publishing, 2006.
- AMS Arheološki muzej u Splitu.
- Antički Grci* 2010 *Antički Grci na tlu Hrvatske - katalog izložbe* (14. listopada – 12. prosinca 2010.), ur. Jasminka POKLEČKI STOŠIĆ, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori 2010.
- ANUBiH Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- BE* *Bulletin épigraphique*, Paris: Association des études grecques.
- CIL* *Corpus Inscriptionum Latinarum*, ed. Theodor MOMMSEN *et al.*, Berlin: Academia Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis 1894.
- GMPŽ* 2017 *Grad mrtvih nad poljem života: nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli*, ur. Dinko RADIĆ, Zadar: Muzej antičkog stakla 2017.
- Grčki* 2002 *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana- zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26.*

- rujna 1998. u Splitu*, ur. Nenad CAMBI, Slobodan ČAČE, Branko KIRIGIN, Split: Književni krug 2002.
- HE* *Hrvatska enciklopedija*, online, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleže 2024.
- IACP 2004* *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, ed. by Morgen Herman HANSEN, Theodor HEINE NIELSEN, Oxford: University Press 2004.
- IG* *Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Euclidis annum et Augusti tempora*, ed. Ulrich KOEHLER. Partes I-V. Berlin 1877-1895. III/2 = vol. III, part 2. Sicily-Thrace, 1939.
- IM 1995* Radoslav KATIČIĆ, *Illyricum mythologicum*, Zagreb: Antibarbarus 1995.
- OA* *Opuscula archeologica*.
- PE* *Pomorska enciklopedija*, online, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslava Krleže 2024.
- RFZd* *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Zadru*.
- Sikuli 2011* *Antički Sikuli: katalog izložbe*, ur. Ivanka KAMENJARIN, Ivan ŠUTA, Kaštel Lukšić: Muzej grada Kaštela 2011.
- SNG Cop* *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals*, Danish National Museum, vol. I, Italy-Sicily, New Jersey: American Numismatic Society 1982.

<i>SNGUk</i>	<i>Sylloge Nummorum Graecorum: The Lockett Collection Great Britain, London: Oxford University Press Lorber 1938.-1949.</i>
<i>VAHD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Godišnjak Arheološkog muzeja u Splitu.</i>
<i>VAPD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Godišnjak Arheološkog muzeja u Splitu.</i>
<i>VIS À VIS 2021</i>	<i>Vis à vis 200 – arheološka baština otoka Visa. Katalog izložbe u povodu 200. obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu, ur. Sanja IVČEVIĆ, Split; Vis: Arheološki muzej u Splitu; Grad Vis 2021.</i>

16.2. Literatura i izdanja izvora:

<i>Appian 1899</i>	<i>Appian, The Foreign Wars, transl. by Horace WHITE, New York: McMillan Co. 1899.</i>
<i>Appianus 1879</i>	<i>Appianus, Historia Romana, ed. Ludwig MENDELSSOHN, Leipzig: Teubner 1879.</i>
<i>AUSTIN, VIDAL-NAQUET 1972</i>	<i>Marc M. AUSTIN, Paul VIDAL-NAQUET, Economies et societes en Grèce ancienne, Paris: Librairie Armand Colin 1972.</i>
<i>BAUER 1895</i>	<i>Joseph BAUER, „Die Anfänge österreiche Geschichte,“ Archäologisch-epigraphische Mitteilungen 18, 1895, 101-186.</i>
<i>BIJAĐIJA 2015</i>	<i>Bruno BIJAĐIJA, „Prilog raspravi o pravnom statusu Ise u rimsko vrijeme,“ Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 57, 2015, 19-40.</i>

- BILDE, STOLBA 2006 Pia Guldager BILDE, Vladimir STOLBA, *Surveying the Greek Chora - Black Sea Region in a Comparative Perspective*, Lancaster: Aarhus University Press 2006.
- BOGUNOVIĆ, BENSA 2005 Matko BOGUNOVIĆ, Aleksandra BENSA, "Tla krša: Temeljni čimbenik biljne proizvodnje," *Hrvatski krš i gospodarski razvoj - Zbornik radova*, ur. Božidar BIONDIĆ, Juraj BOŽIČEVIĆ, Gospić; Zagreb: online verzija 2005, 1 – 15.
- BONAČIĆ MANDINIĆ 2014 Maja BONAČIĆ MANDINIĆ, „Nalazi novca s nekropole Vlaška njiva u Visu“, *VAHD* 107, 2014, 201-240.
- BONAČIĆ MANDINIĆ 2021 Maja BONAČIĆ MANDINIĆ, „Novac,“ *VIS À VIS* 2021, 264-304.
- BONAČIĆ MANDINIĆ, VISONÀ 2002 Maja BONAČIĆ MANDINIĆ, Paolo VISONÀ, „Monetary circulation on the Island of Vis (Issa), c. 350. B. C. – 600 A. D.,“ *Grčki* 2002, 319-374.
- BORZIĆ 2017 Igor BORZIĆ, „Keramički nalazi,“ *GMPŽ* 2017, 61 – 84.
- BRACCESI 1977 Lorenzo BRACCESI, *Grecità adriatica: Un capitolo della colonizzazione greca in Occidente*, Bologna: Pàtron Editore 1977.
- BRESSON 2007 Alain BRESSON, *L'économie de la Grèce des cités*, Paris: Armand Colin 2007.
- BRODEL 2007 Fernand BRODEL, *Sredozemlje u starom veku: Praistorija i antičko doba*, Beograd: Akademska knjiga 2007.
- BRUNŠMID 1998 Josip BRUNŠMID, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, Split: Književni krug 1998. [1898.]

- BRUSIĆ 1977 Zdenko BRUSIĆ, "The Importation of Greek and Roman Relief Pottery into the Territory of Southern Liburnia," *Rei Cretariae Romanae Favtores* 17/18, 1977, 85-96.
- BRUSIĆ 1988 Zdenko BRUSIĆ, „Helenistička reljefna keramika u Liburniji,“ *Diadora* 10, 1988, 19-63.
- BUDIĆ 2022 Filip BUDIĆ, *Zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti grčkog interesa za istočnu obalu Jadrana*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet 2022.
- CABANES 2002 Pierre CABANES, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Zagreb: Svitava 2002.
- CAMBI 1962 Nenad CAMBI, "Sarkofag Gaja Albucija Menippa," *VAHD* 63-64, 1962, 99 – 111.
- CAMBI 1991 Nenad CAMBI, „Amfore kasno republikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji,“ *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu*, ur. Borivoj ČOVIĆ, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1991, 55-56.
- CARRARA 2014 Aurelie CARRARA, „Tax and trade in Ancient Greece.“ *Revue des etudes anciennes* 116/2, 2014, 441-464.
- Cassius* 1914 *Cassius Dio, Roman History*, ed. & trans. Earnest CARY & Herbert BALDWIN FOSTER, London; New York: William Heinemann 1914.
- ČAČE 1994 Slobodan ČAČE, „Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr.,“ *RFZd* 33, 1993/1994, 33-54.

- ČAČE, KUNTIĆ-MAKVIĆ 2010 Slobodan ČAČE, Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, „Pregled povijesti jadranskih Grka,“ *Antički Grci* 2010, 68-71.
- ČARGO 2007 Boris ČARGO, *Grčko-helenistička keramika u Arheološkom muzeju u Splitu*, katalog izložbe, Split: AMS 2007.
- ČARGO 2008 Boris ČARGO, „Nove spoznaje o proizvodnji terakotnih figura u Issi,“ *Archaeologia Adriatica* 2, 2008, 191-200.
- ČARGO 2008a Boris ČARGO, „Helenistički grobovi kod rasadnika palmi u Visu“, *VAHD* 101/1, 2008, 87-142.
- ČARGO 2010 Boris ČARGO, *Martvilo – Istraživanja jugozapadne isejske nekropole do 1970*, Split: AMS 2010.
- ČARGO 2018 Boris ČARGO, *Issa maritima – katalog izložbe*, Split: AMS 2018.
- ČARGO 2021a Boris ČARGO, „Povijesni pregled Ise,“ *VIS À VIS* 2021, 26-45.
- ČARGO 2021b Boris ČARGO, „Pregled isejskog gospodarstva,“ *VIS À VIS* 2021, 74-103.
- ČARGO 2021c Boris ČARGO, „Isejska keramika tipa Gnathia,“ *VIS À VIS* 2021, 172-183.
- ČARGO 2021d Boris ČARGO, „Kasnohelenistička isejska keramika sa sivim i crvenim premazom,“ *VIS À VIS* 2021, 196-205.
- ČARGO 2021e Boris ČARGO, „Isejska helenistička reljefna keramika rađena u kalupu,“ *VIS À VIS* 2021, 206-215.
- ČARGO 2021f Boris ČARGO, „Antropomorfna posuda u obliku Silena-Besa,“ *VIS À VIS* 2021, 230-231.

- ČARGO 2021g Boris ČARGO, „Popis lokaliteta na otoku Visu i u njegovu arhipelagu,“ *VIS À VIS* 2021, 12-15.
- DE ANGELIS 1994 Franco DE ANGELIS, „The Foundation of Selinus: overpopulation or opportunities?,“ *The archaeology of Greek colonisation: essays dedicated to Sir John Boardman*, ed. Gocha R. TSETSKHLADZE, Franco DE ANGELIS, Oxford: Oxford University Press 1994, 87 – 110.
- DE ANGELIS 2016 Franco DE ANGELIS, *Archaic and classical Greek Sicily: a social and economic history*, New York: Oxford University Press 2016.
- DELORT, WALTER 2002 Robert DELORT, Francois WALTER, *Povijest europskog okoliša*, Zagreb: Barbat 2002.
- DEMAND 1990 Nancy DAMAND, *Urban Relocation in Archaic and Classical Greece: Flight and Consolidation*, New York: McGraw Hill 1990.
- DEPERT-LIPPITZ 1984 Barbara DEPERT-LIPPITZ, *Die Münzprägung Milets vom vierten bis ersten Jahrhundert v. Chr.*, Aarau: Sauerländer 1984.
- Diodorus* 1989 Diodorus of Sicily, *Bibliotheca historica*, vol. IV, books IX – XII, trans & ed. Charles Henry OLDFATHER, Cambridge MA, London: Harvard University Press 1989.
- FAWCETT 2006 Peter William FAWCETT, *Athenian Taxation from the Pisistratids to Lycurgus 550-325*, Durham: Durham University Press 2006.
- FINLEY 2011 Moses Ian FINLEY, *Antička ekonomija*, Zagreb: Mate d.o.o. 2011.

- FORENBAHER 2010 Stašo FORENBAHER, „Ilirsko svetište u Spili kod Nakovane,“ *Antički Grci* 2010, 152-158.
- FORENBAHER, KAISER 2003 Stašo FORENBAHER, Timothy KAISER, *Spila Nakovana – Ilirsko svetište na Pelješcu*, Zagreb: VBZ 2003.
- FUSKO 1990 Paladije FUSKO, Opis obale Ilirika, prev. Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, Zagreb: Latina & graeca 1990.
- GABRIČEVIĆ 1970 Branimir GABRIČEVIĆ, „Issa i njezin patron Q. Numerius Rufus,“ *Adriatica* 1970, 553-562.
- GABRIČEVIĆ 1973 Branimir GABRIČEVIĆ, „Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana,“ *VAHD* 68, 1966 [1973], 147-179.
- GABRIČEVIĆ 1974 Branimir GABRIČEVIĆ, “Bilješke uz prvi ilirski rat,” *RFZd* 12, 1974, 5 – 26.
- GARSNEY 1992 Peter GARSNEY, „The Yield of the Land in Ancient Greece,“ *WELLS* 1992, 62–75.
- GLAVIČIĆ 2002 Miroslav GLAVIČIĆ, *Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije*, doktorski rad, Zadar: Filozofski fakultet 2002.
- HANSEN 2006 Morgen Herman HANSEN, *The Shotgun Method: The Demography of the Ancient Greek City-State Culture*, Columbia; London: University of Missouri Press 2006.
- HEAD 1911 Barclay Vincent HEAD, *Historia numorum - A Manual of Greek Numismatics*, Oxford: Clarendon Press 1911. [1886].
- HEICHELHEIM 1958 Fritz Moritz HEICHELHEIM, *An Ancient Economic History*, Leyden: A. J. Sijtoff 1958.

- HEIN et al. 2008 Anno HEIN, Victoria GEORGOPOULOU, Eleni NODAROU, Vassilis KILIKOGLU, „Koan amphorae from Halasarna e investigations in a Hellenistic amphora production centre,“ *Journal of Archaeological Science* 35, 2008, 1049-1061.
- HIRTH 2020 Kenneth HIRTH, *The organization of ancient economies: a global perspective*, New York: Cambridge University Press 2020.
- ILKIĆ 2018 Mato ILKIĆ, „Lički nalazi farskog i isejskog novca,“ *VAHD* 111, 2018, 57-66.
- ILKIĆ 2019 Mato ILKIĆ, *Antički novac iz Sikula*, Kaštela; Zadar: Muzej grada Kaštela; Sveučilište u Zadru 2019.
- ILKIĆ, ŠEŠELJ 2017 Mato ILKIĆ, Lucijana ŠEŠELJ, “Noviji nalazi grčko-ilirskog novca s područja sjeverne Dalmacije,” *VAHD* 110/111, 2017, 281-302.
- JELIČIĆ-RADONIĆ 2010 Jasna JELIČIĆ-RADONIĆ, „Prva emisija novca isejske kovnice.“ *Izdanja HAD* 26, 2010, 61-67.
- JERKOVIĆ, MARIJANOVIĆ 2018 Igor JERKOVIĆ, Zvonimir MARIJANOVIĆ, „Analiza organskih ostataka iz ulomaka amfora pronađenih na Visu,“ *ČARGO* 2018, 101-102.
- JOVANOVIĆ 2021a Jelena JOVANOVIĆ, „Grčki tragovi na Visu prije osnutka Ise,“ *VIS À VIS* 2021, 46-53.
- JOVANOVIĆ 2021b Jelena JOVANOVIĆ, „Grčki natpisi iz Ise,“ *VIS À VIS* 2021, 54-67.
- JOVANOVIĆ 2021c Jelena JOVANOVIĆ, „Metalni, stakleni, jantarni i koštani predmeti,“ *VIS À VIS* 2021, 130-145.

- JOVANOVIĆ 2021d Jelena JOVANOVIĆ, „Oslikane keramičke vaze,“ *VIS À VIS* 2021, 148-159.
- JOVANOVIĆ 2021e Jelena JOVANOVIĆ, „Crnopremazana keramika,“ *VIS À VIS* 2021, 160-171.
- JOVANOVIĆ 2021f Jelena JOVANOVIĆ, „Terakote,“ *VIS À VIS* 2021, 216-229.
- JOVANOVIĆ 2021g Jelena JOVANOVIĆ, „Pogrebni običaji u helenističkoj Isi,“ *VIS À VIS* 2021, 104-129.
- JOVANOVIĆ 2023 Jelena JOVANOVIĆ, *Karakteristike i razvoj pogrebnih običaja u Issi na temelju arheoloških istraživanja nekropole Martvilo od 1976. do 1985.*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet 2023.
- KALEB 2021 Katarina KALEB, *Helenistička keramika s Bribirske glavice*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet 2021.
- KAMENJARIN 2014 Ivanka KAMENJARIN, „Helenistička reljefna keramika iz Sikula,“ *VAHD* 109, 2014, 9-31.
- KATIČIĆ 1995 Radoslav KATIČIĆ, „Jonije Ilir,“ *IM* 1995, 161 - 182.
- KATIĆ 2009 Miroslav KATIĆ, „Antički kamenolom u uvali Srebrena na otoku Visu,“ *Klesarstvo i graditeljstvo* 3-4, 2009, 28-34.
- KIRIGIN 1996 Branko KIRIGIN, *Issa: grčki grad na Jadranu*, Zagreb: Matica hrvatska 1996.
- KIRIGIN 2008 Branko KIRIGIN, *Grčko-helenistička zbirka u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu / The Greek and Hellenistic collection on exhibit in the Archaeological*

- Museum in Split*, [Katalozi i monografije 1], Split: AMS 2008.
- KIRIGIN 2010 Branko KIRIGIN, „Isa,“ *Antički Grci* 2010, 119 - 123.
- KIRIGIN, KATUNARIĆ, ŠEŠELJ 2005 Branko KIRIGIN, Tea Katunarić, Lucijana Šešelj, „Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: Preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji,“ *VAPD* 98, 2005, 7-21.
- KRKLEC, LOZIĆ, PERICA 2012 Kristina KRKLEC, Sanja LOZIĆ, Dražen PERICA, „Neke značajke klime otoka Visa,“ *NAŠE MORE : znanstveni časopis za more i pomorstvo* 59, 2012, 148-160.
- KRKLEC, ŠILJEG 2012 Kristina KRKLEC, Ante ŠILJEG, „Geomorfološke značajke otoka Visa,“ *NAŠE MORE : znanstveni časopis za more i pomorstvo* 59, 2012, 290-300.
- KUKOČ, ČELHAR 2019 Sineva KUKOČ, Martina ČELHAR, „Nadin (Nedinum): prostorna koncepcija nekropole kod Liburna,“ *VAHD* 112, 2019, 9-31.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ 1988 Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, *Antička povijest u djelu „De Regno Dalmatiae et Croatiae Ivana Lučića Trogirana“ – Prikaz o najstarijim vlastima nad Jadranom u funkciji tumačenja povijesti kasnijih razdoblja*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet 1988.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ 1990 Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, prijevod i komentar u: FUSKO 1990.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ 2002 Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, „Les Romains et les Grecs Adriatiques,“ *Grčki* 2002, 141-158.

- KUNTIĆ-MAKVIĆ 2017 Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, „Διάλεκτος, γράμματα, signum. Službena komunikacija ilirskih vladara prema izvještajima starih pisaca," *Tusculum* 10, 2017, 99-119.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, MAROHNIC 2010 Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, Jelena MAROHNIC, „Natpisi," *Antički Grci* 2010, 73-89.
- LANE 2009 Christine Sheron LANE, *Archegetes oikistes, and new-oikistes : the cults of founders in Greek southern Italy and Sicily*, Dissertation, Vancouver: University of British Columbia 2009.
- Le GLAY 1996 Marcel Le GLAY, „Part I: From the Origins to the Empire," *A History of Rome*, Malden: Blackwell Publishers 1996, 2-145.
- Leksikon 1996* *Leksikon antičkih autora*, prir. Dubravko ŠKILJAN, Zagreb: Latina & Graeca; Matica hrvatska 1996.
- Livius 1864* *Titus Livius, Ab urbe condita libri, XXXIX-XXXII*, ed. Wilhelm WEISSENBORN, Berlin: Weidmannsche Buchandlung 1864.
- Livy 1935* *Livy, Books XXXI-XXXIV*, trans. by Evan TAYLOR SAGE, Cambridge; London: Harvard University Press; William Heinemann Ltd. 1935.
- LOHMANN 1992 Hans LOHMANN, „Agriculture and Country Life in Classical Athens," *WELLS* 1992, 29–60.
- LOZIĆ, ŠILJEG, KRKLEC 2013 Sanja LOZIĆ, Ante ŠILJEG, Kristina KRKLEC, „Morfometrijske značajke otoka Visa," *Naše more* 60/5-6, 2013, 110-117.
- LUČIĆ 1987 Ivan LUČIĆ, *O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske – Ioannes Lucius – De Regno Dalmatiae et Croatiae*, ur.

- i prev. Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, komentari Neven BUDAK, Miroslav KURELAC, Ivo GOLDSTEIN, Zagreb: Latina & Graeca, 1986.
- MALKIN 1987   Irad MALKIN, *Religion and Colonization in Ancient Greece*, [Studies in Greek and Roman Religion, vol. 3], Leiden: E. J. Brill 1987.
- MAROHNIĆ 2012   Jelena MAROHNIĆ, *Stanovnici polisa srednjega Jadrana od 4. do 1. st. pr. Kr.*, doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet 2012.
- MAROVIĆ 2002   Ivan MAROVIĆ, „Sojeničko naselje na Dugišu kod Otoka (Sinj),“ *VAHD* 94, 2002, 217-296.
- MAROVIĆ, NIKOLANCI 1969   Ivan MAROVIĆ, Mladen NIKOLANCI, „Četiri groba iz nekropole u Vičoj luci (o. Brač) pronađena u 1908. god.,“ *VAHD* 70-71, 1968-1969, 5-51.
- MARZANO 2018   Annalisa MARZANO, „Fish and fishing in RW,“ *Journal of Maritime Archaeology* 12, 2018, 437-447.
- MASLEK 2012   Jasenka MASLEK, „Običaji u nasljeđivanju u pelješkim oporukama u 18. i prvoj polovini 19. stoljeća,“ *Povijesni prilozi* 62, 2022, 295-315.
- MATIJAŠIĆ 2009   Robert MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb: Leykam International 2009.
- MATTINGLY, SALMON 2001   David J. MATTINGLY, John SALMON, *Economies beyond Agriculture in the Classical World*, New York: Routledge 2001.
- MEYER 1895   Eduard MEYER, *Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums*, Jena: Gustav Fisher 1895.

- MICKWITZ 1937 George MICKWITZ, „Economic Rationalism in Graeco-Roman Agriculture,” *English Historical Review* 52, 1937, 557-589.
- MIGEOTTE 2002 Léopold MIGEOTTE, *L'économie des cités grecques*, Paris: Ellipses 2002.
- MILIVOJEVIĆ 2017 Feđa MILIVOJEVIĆ, *Cezarov Ilirik*, doktorska disertacija, Zadar: Filozofski fakultet 2017.
- MILIVOJEVIĆ 2020 Feđa MILIVOJEVIĆ, „Bilješka o Kvintu Numeriju Rufu,” *Diadora* 33-34, 2019-2020, 209-224.
- MIŠE 2012 Maja Miše, „Trgovački kontakti dvaju jadranskih obala krajem 4. i u 3. st. pr. Kr. na primjeru slikane keramike,” *Histria antiqua* 21 (2012), 231-240.
- MORLEY 2007 Neville MORLEY, *Trade in Classical Antiquity*, Bristol: CUP 2007.
- MORRIS 2019 Ian MORRIS, *The Ancient Economy*, Stanford: Stanford University Press 2019.
- NARDELLI 1999 Bruna NARDELLI, „Terakotna plastika u Arheološkome muzeju u Splitu,” *VAHD* 92 (1999), 35- 123.
- NIKOLANCI 1970 Mladen NIKOLANCI, „O kontroverzi Lissos-Issa,” *Adriatica* 1970, 377-382.
- NIKOLANCI 1973 Mladen NIKOLANCI, „Arhajski import u Dalmaciji,” *VAHD* 68, 1966 [1973], 89-118.
- NIKOLANCI 1989 Mladen NIKOLANCI, „O Liburnu Joniju,” *VAHD* 82, 1989, 13-34.

- NOVAK 1940 Grga NOVAK, „Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijeg,“ *Hoffilerov zbornik - Serta Hoffilleriana*, Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo 1940, 111-128.
- NOVAK 1952 Grga NOVAK, „Issa i isejska država,“ *VAHD* 54, 1952, 37 – 70.
- NOVAK 1961 Grga NOVAK, *Vis I*, Vis: Općina Vis 1961.
- NOVAKOVIĆ 2008 Predrag NOVAKOVIĆ, „Arheologija prostora i arheologija krajolika,“ *Povijest u kršu : zbornik radova projekta „Naselja i komunikacije u kontekstu veza jadranskog priobalja i unutrašnjosti u prapovijesti i antici*, ur. Boris OLUJIĆ [Alpium Illyricarum studia; vol. 1], Zagreb: FF press; Filozofski fakultet; Sveučilište u Zagrebu 2008, 15-54.
- Oppian* 1928 Oppian, *Haliutica*, ed. Alexander William MAIR, London: William Heinemann Ltd. 1928.
- PAŠKVAN, VISONÀ 2021 Saša PAŠKVAN, Paolo VISONÀ, „Dosad nepoznati srebrni novac Ise iz srednje Dalmacije,“ *VAHD* 113/1, 2020 [2021], 131-149.
- PERIČIĆ 1999 Šime PERIČIĆ, „Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti,“ *Radovi Zavoda HAZU Zadar* 41, 1999, 61-144.
- PERKIĆ 2010 Domagoj PERKIĆ, „Svetište u Vilinoj špilji iznad izvora rijeke Omble,“ *Antički Grci* 2010, 159-162.
- Plinius* 1906 *C. Plinius Secundus, Naturalis historiae libri XXXVII*, Vol. 1, Libri I-VI, ed. Carl MAYHOFF, Lipsiae: Teubner, 1906.

- PODRUG, BLEČIĆ KAVUR 2014 Emil PODRUG, Martina BLEČIĆ KAVUR, „Nekropola gradine Velika Mrdakovica - grobovi starijega željeznog doba,“ *VAHD* 107, 2014, 31-112.
- POLANYI 1968 Karl POLANYI, *Primitive, Archaic, and Modern Economics*, New York: Doubleday & Company 1968.
- Polybius* 1893 Polybius, *Historiae*, ed. Theodor BÜTTNER-WOBST, Leipzig: Teubner 1893.
- Polybius* 1899 Polybius, *Histories*, transl. by Evelyn SHUCKBURGH, New York: Macmillan Co. 1889.
- RACKHAM, MOODY 1992 Oliver RACKHAM, Jennifer MOODY, „Terraces,“ *WELLS* 1992, 123-131.
- RADIĆ 1985 Dinko RADIĆ, *Prilozi antičkoj topografiji otok Visa*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu 1985.
- RADIĆ, LUGOVIĆ 2004 Dinko RADIĆ, Boško LUGOVIĆ, „Petrografska i geokemijska korelacija artefakta iz mezolitičkih naslaga Vele spine i magmatskih stijena srednjodalmatinskog otočja,“ *OA* 28, 2004, 7-18.
- REGER 1994 Gary REGER, *Regionalism and change in the economy of independent Delos, 314-167 B.C.*, Berkeley: University of California Press 1994.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1950 Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ „Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba. Jadastini.“ *VAHD* 19-34, 1935-1949 [1950], 317-318.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1952 Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, “Druzov boravak u Dalmaciji u svijetlu novog viškog natpisa,“ *VAHD* 54, 1952, 41 – 50.

- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1973 Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ „Isejska naseobina u Lumbardi u svjetlu novih istraživanja,“ *VAHD* 68, 1966 [1973], 133-142.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989 Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug 1989.
- SANADER 2002 Mirjana SANADER, „Issa prije Dionizija I. Sirakuškog? Novi prilog staroj hipotezi,“ *Grčki* 2002, 311-318.
- SÉLINCOURT 1962 Aubrey de SÉLINCOURT, *The World of Herodotus*, London: Secker & Warburg 1962.
- SENC 1910 Stjepan SENC, *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb: Kraljevska hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada 1910.
- SOLARIĆ, SOLARIĆ 2009 Miljenko SOLARIĆ, Nikola SOLARIĆ, „Lumbardska psefizma najstariji dokument o podjeli zemlje u Hrvatskoj iz početka 4. ili 3. stoljeća pr. Kr.“ *Kartografija i geoinformacije* 8/12, 2009, 79-88.
- Strabo* 1877 *Strabo, Geographica*, vol II., ed. Augustus MEINEKE, Lipsiae: Teubner 1877.
- STROHEKER 1958 Karl Friedrich STROHEKER, *Dionysios I. – Gestalt und Geschichte des Tyrannen von Syrakus*, Wiesbaden: Steiner 1958.
- SUIĆ 1973 Mate SUIĆ, „Marginalije uz issejsko poslanstvo Cezaru,“ *VAHD* 68, 1966 [1973], 181-194.
- SUIĆ 2003 Mate SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, 2. dop. izdanje, Zagreb: Golden marketing 2003.
- ŠEŠELJ 2009 Lucijana ŠEŠELJ, *Promunturium Diomedis: svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u*

- helenističkom razdoblju*, doktorska disertacija, Zadar: Filozofski fakultet 2009.
- ŠUTA 2011 Ivan ŠUTA, „Amfore i iz 2. i 1. st. pr. Kr.“, *Sikuli* 2011, 76-85.
- TERZIĆ et al. 2022 Josip TERZIĆ, Tihomir FRANGEN, Staša BOROVIĆ, Jasmina LUKAČ REBERSKI, Matko PATEKAR, „Hydrogeological Assessment and Modified Conceptual Model of a Dinaric Karst Island Aquifer“, *Water* 14/3, 2022, 404.
- THOMMEN 2009 Lukas THOMMEN, *Umweltgeschichte der Antike*, München: Verlag C. H. Beck 2009.
- UGARKOVIĆ 2019a Marina UGARKOVIĆ, *Geometrija smrti: isejski pogrebni obredi, identiteti i kulturna interakcija. Antička nekropola na Vlaškoj njivi, na otoku Visu*, I/1-2., Split; Zagreb: AMS; Institut za arheologiju 2019.
- UGARKOVIĆ 2019b Marina UGARKOVIĆ, *Geometrija smrti: isejski pogrebni obredi, identiteti i kulturna interakcija. Antička nekropola na Vlaškoj njivi, na otoku Visu*, II/1-2., Split; Zagreb: AMS, Institut za arheologiju 2019.
- VILOVIĆ 2018 Ivan VILOVIĆ, „Deforestacija u mletačkoj dalmaciji: mit, povijest i primjer otoka Korčule“, *Ekonomska i ekohistorija : časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 14, 2018, 168-173.
- VISONÀ 2017 Paolo VISONÀ, „Novi osvrt na novac iz Ise, grčke otočne kolonije,“ *VAHD* 110/1, 2017, 193-232.
- VRANČIĆ 2003 Ida VRANČIĆ, „Prilog etnološkom istraživanju otoka Visa,“ *Ethnologica Dalmatica* 12, 2003, 77-95.

- VRZIĆ 2012 Milena VRZIĆ, *Helenističke posude za ulje i druge supstance (III-II vijek p. n. e.), Labeatska nekropola u Gostilju kod Podgorice*, Podgorica: JU Muzeji i galerije Podgorice 2012.
- WEISSENBORN 1864 Wilhelm WEISSENBORN, uređenje izvornika i komentar *Livius* 1864.
- WELLS 1992 Berit WELLS, *Agriculture in Ancient Greece: Proceedings of the Seventh International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 16–17 May 1990.*, Stockholm: The Institute; Göteborg: Åströms 1992.
- WILKES, FISCHER-HANSEN 2004 John Joseph WILKES, Tobias FISCHER-HANSEN, „The Adriatic,“ *IACP* 2004, 321-337.
- WILLIAMS 1993 Peter W. WILLIAMS, ur., *Karst Terrains, Environmental Changes, Human Impact*, Cremlingen: Catena 1993.
- ZANINOVIĆ 1976 Marin ZANINOVIĆ, „Iliri i vinova loza,“ *Godišnjak: Centar za balkanološka ispitivanja* 13, 1976, 261 – 272.
- ZANINOVIĆ 1991 Marin ZANINOVIĆ, “Sol u antici naše obale,“ *Zbornik radova posvećenih Alojzu Bencu*, ur. Borivoj ČOVIĆ i Edina ALIREJSOVIĆ, Sarajevo: ANUBiH 1991, 255 – 264.
- ZANINOVIĆ 1997 Marin ZANINOVIĆ, „Grčka podjela zemljišta na otoku Visu,“ *OA* 21, 1997, 77-84.
- ZANINOVIĆ 2015 Marin ZANINOVIĆ, *Ilirski ratovi*, Zagreb: Školska knjiga 2015.

ŽIVKO 1963

Ivan ŽIVKO, „Stanje i tendencije potrošnje pšenice,“
Agronomski glasnik : Glasilo Hrvatskog agronomskog društva 13, 1963, 816-831.

16.3. Mrežne stranice:

CS

Clauss Slaby - Epigraphik Datenbank.
(<http://www.manfredclauss.de>).

GDGU

Geoportal Državne geodetske uprave.
(<https://geoportal.dgu.hr>).

MAPIRE EU

Online cadastral maps of AH Empire.
(<https://inscriptions.packhum.org>).

ORBIS 2022

ORBIS: The Stanford Geospatial Network Model of the Roman World, designed and executed by Walter SCHEIDEL, Elijah MEEKS, Stanford: Stanford University Libraries, 2022. (<https://orbis.stanford.edu>).

PHI GI 2020

Searchable Greek Inscriptions; A Scholarly Tool in Progress The Packard Humanities Institute, Cornell University, Ohio State University, Last Update: July 13, 2020. (<https://inscriptions.packhum.org>).

17. Literarni prilozi

Prilog 1. Atenej, *Gozba sofista* (Ath. 28d. = Athenaeus 1927, 123-124.)

Μεγαρικὰ πιθάκνια. Ἐντιφάνης δέ:

καὶ νᾶπυ Κύπριον καὶ σκαμωνίας ὀπὸν

καὶ κάρδαμον Μιλήσιον καὶ κρόμμυον

Σαμοθράχκιον καὶ καυλὸν ἐκ Καρχηδόνας

καὶ σίλφιον θύμον τε τῶν Ὑμητίων ὀρίγανόν τε Τενέδιον.

ὅτι ὁ Περσῶν βασιλεὺς τὸν Χαλυβώνιον μόνον οἶνον ἔπινεν ὃν φησι Ποσειδώνιος κἄν Δαμασκῶ τῆς Συρίας γίνεσθαι, Περσῶν αὐτόθι καταφυτευσάντων τὰς ἀμπέλους. ἐν δὲ Ἰσση τῇ κατὰ τὸν Ἀδρίαν νήσῳ Ἀγαθαρχίδης φησὶν οἶνον γίνεσθαι ὃν πᾶσι συγκρινόμενον καλλίω εὐρίσκεσθαι. Χίου δὲ οἴνου καὶ Θασίου μέμνηται Ἐπίλυκος: Ἐπίλυκος ἔχει

Prilog 2. Tit Livije, *Od osnutka grada* (Liv. XXXI, 45, 9-11. = Livius 1889, 87.)

ab Andro Cythnum traiecerunt. ibi dies aliquot oppugnanda urbe nequiquam absumpti, et quia vix operae pretium erat, abscessere. ad Prasias—continentis Atticae is locus est—Issaeorum viginti lembi classi Romanorum adiuncti sunt. ii missi Iad populandos Carystiorum agros; cetera classis Geraestum, nobilem Euboeae portum, dum ab Carysto Issaei redirent, tenuit. inde omnes velis in altum datis mari medio praeter Scyrum insulam Icum pervenere. ibi paucos dies saeviente Borea retenti, ubi prima tranquillitas data est.

Prilog 3. Strabon, *Geografija* (Strab. VII, 5, 10. = Strabo 1877=436.)

τὸν μὲν οὖν παράπλουον ἅπαντα τὸν Ἰλλυρικὸν σφόδρα εὐλίμενον εἶναι συμβαίνει καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς συνεχοῦς ἡόνος καὶ ἐκ τῶν πλησίον νήσων,

ὑπεναντίως τῷ Ἰταλικῷ τῷ ἀντικειμένῳ ἀλιμένῳ ὄντι: ἀλεινοὶ δὲ καὶ χρηστόκαρποι ὁμοίως: ἐλαιόφυτοι γὰρ καὶ εὐάμπελοι, πλὴν εἴ τί που σπάνιον ἐκτετράχυνται τελέως. τοιαύτη δ' οὔσα ὠλιγωρεῖτο πρότερον ἢ Ἰλλυρικὴ παραλία, τάχα μὲν καὶ κατ' ἄγνοιαν τῆς ἀρετῆς, τὸ μέντοι πλέον διὰ τὴν ἀγριότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ ληστρικὸν ἔθος. ἢ δ' ὑπερκειμένη ταύτης πᾶσα ὀρεινὴ καὶ ψυχρὰ καὶ νιφόβολός ἐστιν, ἢ δὲ προσάρκτιος καὶ μᾶλλον, ὥστε καὶ τῶν ἀμπέλων σπάνιν εἶναι καὶ ἐν ταῖς ὑψώσεσι καὶ ἐν τοῖς ἐπιπεδωτέροις. ὄροπέδια δ' ἐστὶ ταῦτα ἃ κατέχουσιν οἱ Παννόνιοι, πρὸς νότον μὲν μέχρι Δαλματέων καὶ Ἀρδιαίων διατείνοντα, πρὸς ἄρκτον δὲ ἐπὶ τὸν Ἰστρον τελευτῶντα, πρὸς ἔω δὲ Σκορδίσκοις συνάπτοντα ... τῇ δὲ παρὰ τὰ ὄρη τῶν Μακεδόνων καὶ Θρακῶν.

Prilog 4. Herma / cip Lucija Pontija, Gradina (CIL III, 3076.)

- 1 [L(ucius)] Pontius · Cn(aei) · f(ilius)
 Mercurio
 dedit
 [Λ]εύκιος
- 5 [Π]όντιος
 [Γν]αίου υἱὸς
 [Ε]ρμαῖ δῶρο[ν]

Prilog 5. Posveta Gaja Valija Festa, Zlopoje (CIL III, 6423.)

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aug(usto) sacrum
 C(aius) Valius Festus conditor vineae huius
 loci qui nunc Valianus ab isto dicitur
 aeternumque tenet per saecula nomen

5 voto suscepto aram adimpliavit et
tauro immolando dedicavit

Prilog 6. *Palatinska antologija, Antifil iz Bizanta, Epigram (Anth. Pal. VI, 257.)*

τίς με, Διωνύσω πεπλασμένον ἀμφιφορῆα,
τίς με, τὸν Ἀδριακοῦ νέκταρος οἰνοδόκον,
Δηοῦς ἐπλήρωσε; τίς ὁ φθόνος εἰς ἐμὲ Βάκχου,
ἢ σπάνις οἰκείου τεύχεος ἀσταχύων;
ἀμφοτέρους ἤσχυνε: σεσύληται μὲν ὁ Βάκχος,
Δημήτηρ δὲ Μέθην σύντροφον οὐ δέχεται,

Prilog 7. *Palatinska antologija, Filip iz Tesalonike, Epigram (Anth. Pal. IX, 232.)*

Ἀδριακοῖο κύτους λαίμῳ τὸ πάλαι μελίγηρος,
ἤνικ' ἐγαστροφόρον Βακχιακὰς χάριτας,
νῦν κλασθεῖς κεῖμαι νεοθηλεῖ καρτερόν ἔρκος
κλήματι, πρὸς τρυφερὴν τεινομένῳ καλύβην.
αἰεὶ τοι Βρομίῳ λατρεύομεν: ἢ γεραὸν γὰρ
φρουροῦμεν πιστῶς, ἢ νέον ἐκτρέφομεν.

Prilog 8. *Cezarov reskript, Salona (AMS) (Restitucija: KUNTIĆ-MAKVIĆ, MAROHNIC 2010, 79, br. A6, A7, A8, prema: SHERK 1969 139-142.)*

A6

ἐπὶ ὑπάτων Γν[αί]ου Λέντλου Μ[α]ρ-
κελλείνου καὶ Λ[ευκ]ίου Μαρκίου Φιλίπ-
που πρὸ ἡμερ[ῶν] πέ[ν]τε Νωνῶν [Μα]ρ-
τίων [ἐν δὲ Ἰσση] ἐπὶ ἱερομνάμο[νος]

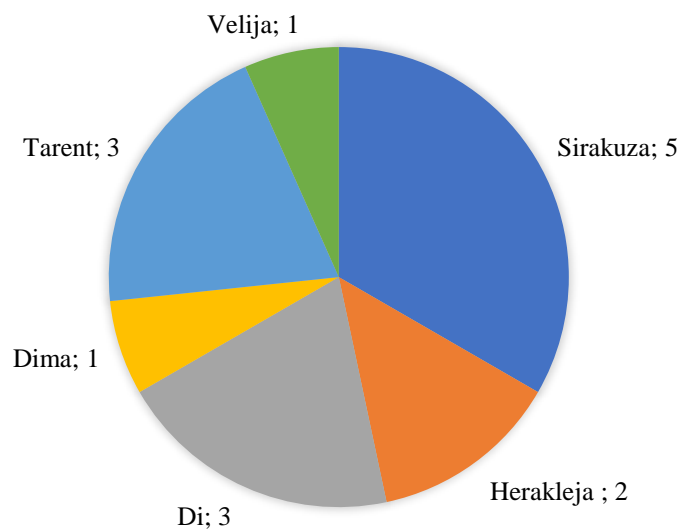
5 Ζωπύ[ρου] τοῦ — —]νος μηνὸς Ἀρ[τε]-

μιτίου [— — — ίσταμ]ένου, πρεσβε[υ]-
 σάντων Τραγυρί[νων] Παμφίλου τοῦ Π[αμ]-
 φίλου υἱοῦ καὶ Κλεεμ[πόρου] τοῦ Τιμα[σίω]-
 νος υἱοῦ <καὶ> Φιλοξένου [τοῦ] Διονυσίου [υἱοῦ]
 10 ἐν Ἀκοληία ἐπὶ Γαίου Ἰουλί[ου] Καί[σαρος]
 αὐτοκράτορος Γάιος Γαυένι[ος Γαίου(?)] υἱ]-
 ὸς Φαβία λόγους ἐποίησα[το περὶ τῆς τε]
 ἔλευ[θε]ρίας τῶν Ἰσσαιῶ[ν καὶ τῆς φιλίας]
 τῶν Ῥωμαίων καὶ Ἰσσαιῶ[ν — — —]
A7
 [— — — — — — — — — — — — — — —]
 [— — — — — — — — — — — — — — —] ταῦτα δὲ
 [— — — — — — — — — — — — — — —] μεμενεικένα[ι]
 [— — — — — — — — — — — — — — —]ν Ἰσσαιῶν Αἰγυπ-
 [— — — — — — — — — — — — — — —]ς εἰς τὴν χώρα[ν]
 5 [μεθ' ἧς χώρας εἰς τὴν] φιλίαν καὶ συμμα-
 χίαν τοῦ δήμου τῶν Ῥωμαίων παρεγέρον-
 [το — — — — — — — — — — — — — — —] νόμοις καὶ τῇ [α]ύ-
 [τῶν(?) — — — — — — — — — — — — — — —] πᾶσαν καὶ ἐπεὶ
 [— — — — — — — — — — — — — — —]ν πλεονάκις
 10 [— — — — — — — — — — — — — — —] ἀμφο]τέρας Ἰσσαν
 [— — — — — — — — — — — — — — —]ΛΙΣ[— — — — —]
A8
 [— — — — — — — — — — — — — — —]ικ[— — — — — — — — — — —]
 [— — — — — — — — — — — — — — —]οριων[— — — — — — — — — — —]
 [— — — — Τραγο]υρινοὶ καὶ Ἐπετινοὶ — — —]
 [— — — — — — — — — — — — — — —] καὶ Ἰα]δαστιν[οὶ — — — — — — — — —]
 5 [— — — — — — — — — — — — — — —]εισιν γὰ[ρ — — — — — — — — —]
 [— — — — — — — — — — — — — — —] μετὰ συμ[μαχ— — — — — — — — —]
 [— — — — — — — — — — — — — — —]πει σὺν Ἰσ[σαιῶσις — — — — —]
 [— — — — — — — — — — — — — — —]ου Μανίου [— — — — — — — — —]

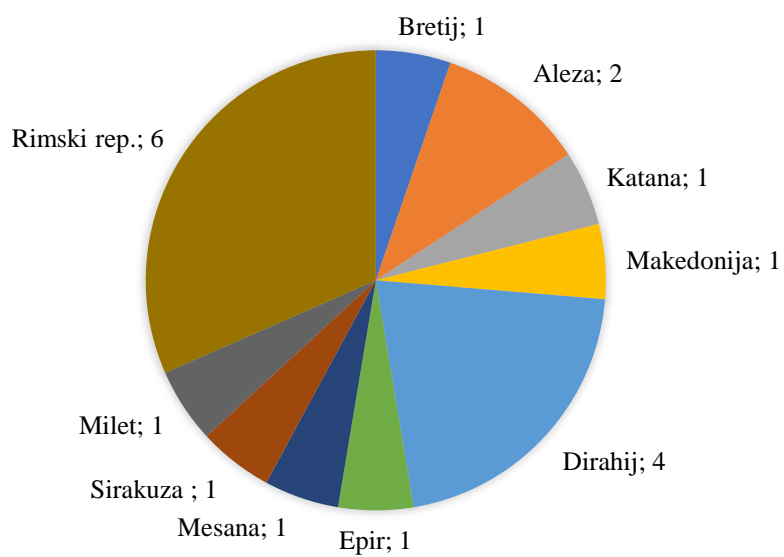
18. Grafički prilozi

18.1. Grafikoni s prikazom udjela stranog novca u Isi

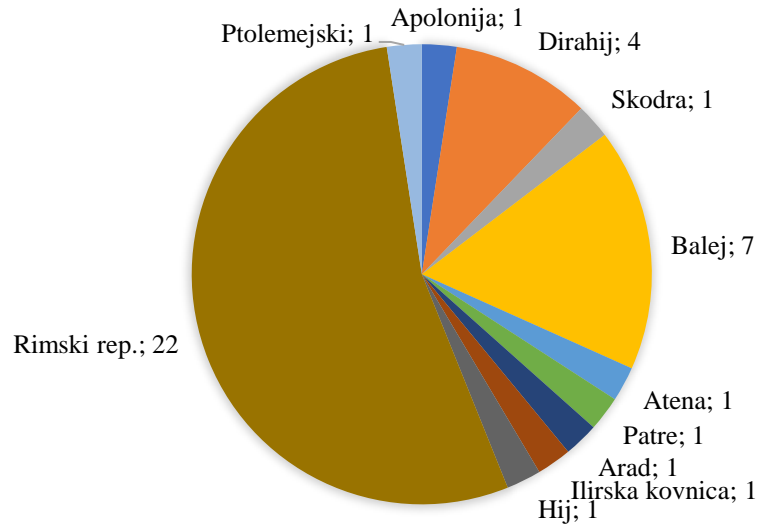
4. st. pr. Kr.

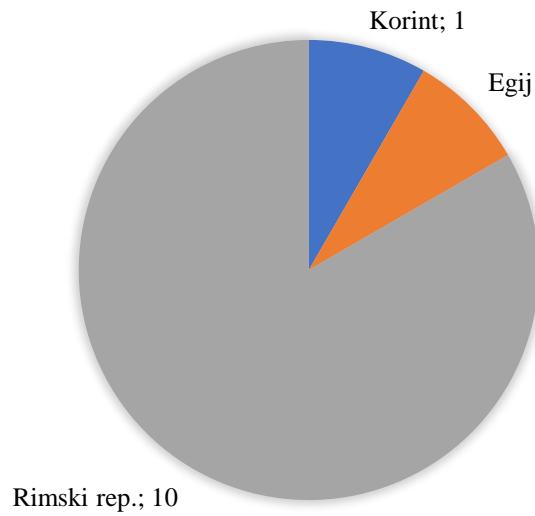
3. st. pr. Kr.

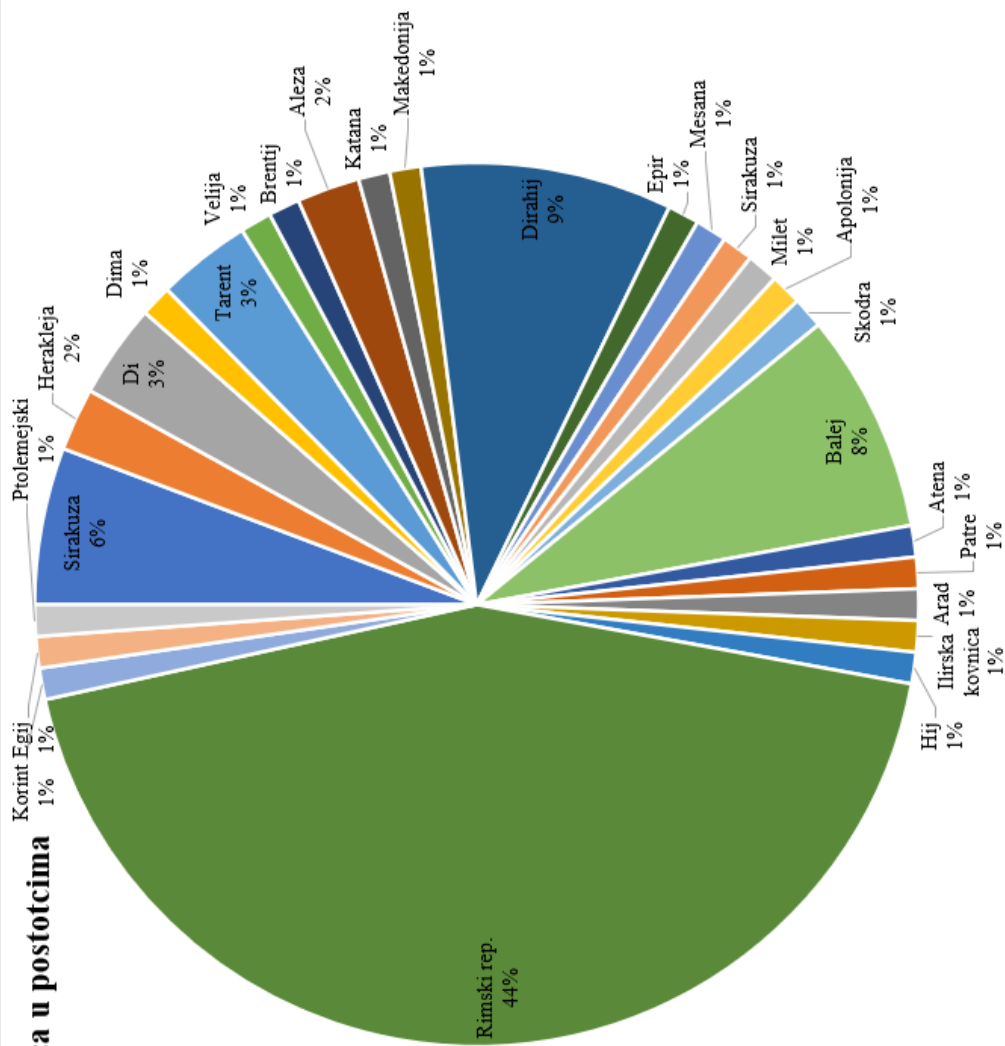
2. st. pr. Kr.

1. st. pr. Kr.

Ukupni prikaz stranog novca u postotcima

18.2. Tablice pronadenog novca

KOVNIC A	DATACI JA	PRIKAZ	MJER A	KONTEK ST	LITERATU RA	OBJA VA
Tarent	300. g. pr. Kr.	av/ glava Atene s kacigom d., kaciga ukrašena hipokampom. rv/ Heraklo se bori s lavom. srebro	11 x 12 mm, 0,79 g, ↓.	Vlaška knjiva G 7/2; S1/5.	SNG Cop 988-989	Bonačić - Mandin ić 2014, kat. Br. 1-2.
			11 x 12 mm, 0,79 g, ↓.	Vlaška knjiva G 8/2.		
Tarent	200. g. pr. Kr. (?)	//	srebro, 9 x 8 mm, 0,29	Vlaška njiva G 58/5. inv.	SNG Cop 1024-1050?	Bonačić - Mandin ić 2014, kat. Br. 3.
Velija	400.-350. g. pr. Kr.	av/ glava nimfe d. rv/ sova	srebro, 11 mm, 0,78 g, →	Vlaška njiva G 29/6.	SNG Cop 1554	Bonačić - Mandin ić 2014, kat. Br. 4.

Aleza	340. g. pr. Kr.	av/ grifon. rv/ konj u skoku.	bronca , 21 x 20 mm, 8,83 g, ↑.	Vlaška njiva G 64.	SNG Cop 133.	Bonačić - Mandin ić 2014, kat. Br. 5.
Mesena, Mamerti nci	288. g. pr. Kr.	av/ glava Zeusa ovjenčana lovorovim vijencem d., iza batina. rv/ ratnik d., MAMEPTIV ΩV.	bronca , 26 x 28 mm, 9,53 g, ↓.	Vlaška njiva G 70/1.	16730. SNG Cop 462.	Bonačić - Mandin ić 2014, kat. Br. 6.
Sirakuza, Hieron II.	274-216. g. pr. Kr.	av/ glava Posejdona I. rv/ trozub, sa svake strane po jedan dupin, ispod (IEPΩNOΣ).	bronca , 21 x 20 mm, 5,40 g, ↑.	Vlaška njiva S 7/7.	SNG Cop 844-856.	Bonačić - Mandin ić 2014, kat. Br. 7.
Ilirik, Balej	200. g. pr. Kr.	av/ glava Baleja I. rv/ BAΣΣI( ) BAΛΛA( ), Artemida I.	bronca , 17 x 15 mm, 2,64 g	Vlaška njiva G 120/1.	SNG Cop 534.	Bonačić - Mandin ić 2014, kat. Br. 8.

Neodređena južnoilirskakovnica	200. g. pr. Kr.	av/ makedonski štit. rv/ zvijezda sa šest zraka	srebro, 12 x 13 mm, 1,40 g, ↑.	Vlaška njiva G 220.	Pink, 529, 22-25; Rendić- Miočević 1976, 44-46; Kos 1998, s. v. Sinus Rhizonicus; Visonà 2005, 28, bilj. 6, 37-38; 2010, 35-36.	Bonačić - Mandin ić 2014, kat. Br. 13
Milet	300-250. g. pr. Kr.	av/ glava Apolona s lovorovim vijencem. rv/ lav d., glave okrenute prema natrag, iznad zvijezda, u odsječku ime magistrata.	bronca , 15 x 16 mm, 4,91 g, ↑.	Vlaška njiva G 22/9.	SNG Cop 981-985.	Bonačić - Mandin ić 2014, kat. Br. 14
Hij	190.-84. g. pr. Kr.	av/ sfinga sjedi d., na glavi ima modij. rv/ (XIOΣ), amfora.	bronca , 12 mm, 2,14 g, →.	Vlaška njiva S 8/7 A, uz profil 8B.	SNG Cop 1619.	Bonačić - Mandin ić 2014, kat. Br. 15.

Brentij	215.-203. g. pr. Kr.	Av/ glava Zeusa. Rv/ orao s raširenim krilima	21.3 mm, 6.73 g, 30°	van konteksta	Attianese 260, no. 1592.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 1.
Aleza	241. pr. Kr.	Av/ glava Apolona l. Rv/ lira	15 mm, 2.33 g, 180°	van konteksta	SNGCop 139	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 2.
Katana	211. g. pr. Kr.	Av/ glava Apolona l. Rv/ Izida d. (ΝΑΙΩΝ)	17 mm, 3.30 g, /	van konteksta	SNGCop 194	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 3.
Sirakuza	405.-357. g. pr. Kr.	Av/ glava Atene l. Rv/ hipokamp l.	20.25 mm, 8.095 g, 240°	van konteksta	SNGCop 721	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1,

						kat. br. 4-8.
			20 mm, 7.34 g, 240°			
			20.2 mm, 7.06 g, 330°			
			20 mm, 6.935 g, 90°			
			16.1 mm, 4.72 g, 270°			
Makedon ija Kasanda r	306.-297. g. pr. Kr.	Av/ glava Herakla d. Rv/ konj d.	19 mm, 4.58 g, 300°	van konteksta	SNGCop Macedonia 1142.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 9.
Apolonij a	200. g. pr. Kr.	Av/ glava Apolona l. Rv/ obelisk	15.75 mm, 3.33 g, 30°	van konteksta	SNGCop Thessaly 402.	Visona, Bonačić - Mandin

						ié 2002, app1, kat. br. 10.
Dirahij	200.-100. g. pr. Kr.	Av/ glava Zeusa dodonskog d. Rv/ tripod (ΔIP)	17 mm, 5.18 g, 180°	van konteksta	SNGCop Thessaly 509-510.	Visona, Bonačić - Mandin ié 2002, app1, kat. br. 11-14.
			17 mm, 4.17 g, 270°			
			17.5 mm, 4.15 g, 180°			
			18.2 mm, 4.49 g, 270°			
Dirahij	100.- g. pr. Kr.	Av/ glava Herakla Rv/ govedo unutar inkuza	14.2 mm, 4.04 g, 120°	van konteksta	SNGCop Thessaly 519-520.	Visona, Bonačić - Mandin ié 2002, app1,

						kat. br. 15-18.
			14.4 mm, 2.79 g, 240°			
			14 mm, 1.97 g, 315°			
			12.65 mm, 1.57 g, 210°			
Skodra		Av/ glava Zeusa dodonskog d. Rv/ lemb l.	18.75 mm, 5.27 g, 270°	van konteksta	Brunšmid 75. No. 15.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 19.
Herakleja	350. g. pr. Kr.	Av/ glava Herakla 1. Rv/ toljaga i luk	24.3 mm, 13.11 g, 120°	van konteksta	Bonačić- Mandinić 73. No. 20.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 26.

		Av/ glava Herakla d. Rv/ toljaga i luk	19.7 mm, 6.31 g, 300°	van konteksta	Bonačić- Mandinić 74. No. 42	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 27.
Di(...)	340. – 320. g. pr. Kr.	Av/ bradata glava l. Rv/ koza l.	24.55 mm, 17.815 g, 90°	van konteksta	Brunšmid 60. No. 1.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 72.
Republika Epir	234./ 233. g. – 168. g. pr. Kr.	Av/ poprsje Artemide d. Rv/ vrh koplja u vijencu	17.5 mm, 3.32 g, 210°	van konteksta	Franke V272 – R358 ff., pl. 37-42.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 73.
Atena	100. g. pr. Kr.	Av/ glava Atene d. Rv/Zeus baca munju d.	19 mm, 5.99 g , 0°	van konteksta	SNG Sweden Stockholm II 1529-1533.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1,

						kat. br. 74,
Korint – C. Heius Pamphili us, Q. Caecilius Niger	34. – 31. g. pr. Kr.	Av/ glava Afrodite d. Rv/ Pegaz d.	23.6 mm, 6. 98g, 330°	van konteksta	RPC 1127- 1128.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 75.
Egion - Teoksios i Kleteos	31. g. pr. Kr.	Av/ ΑΙΓ[Glava Zeusa d. Rv/ΘΕΟΞΙΟ Σ ΚΛΗΤΑΙΟΣ dječak Zeus baca munju d.	22.9 mm, 5.77 g, 180°	van konteksta	Kroll 64-64. No. 2. RPC, Suppl. I. 18.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 76.
Dima	370. – 280. g. pr. Kr.	Av/ ženska glava d. Rv/ riba d.	17.85 mm, 4.38 g, 0°	van konteksta	BMC Peloponnesu s 21.No. 1; pl. V, 2.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 77.
Patra	146. – 32. g. pr. Kr.	Av/ Dionisova cista mystica	19.7 mm 2.65 g, 0°	van konteksta	SNGGCop Philasia- Laconia 156- 157.	Visona, Bonačić - Mandin

		u bršljanovu vijencu Rv/ Dionis l. s tirsom i bakljom				ić 2002, app1, kat. br. 78.
		Av/ glava Herakla d. Rv/ nepoznato??	23.2 mm, 5.84 g	van konteksta	SNGCop Philasia- Laconia 162 – 164.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 79.
Arad	185. – 139.g. pr. Kr.	Av/ glava Melkarta d. Rv/ tri pramca broda l.	15.4 mm, 2.615 g, 0° ili 180°	van konteksta	BMC Phoneicia pp. 16 - 19, nos. 104 - 141.	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 80.
Nepoznat e kovnice	?	Av/muškarac s kacigom d.? Rv/ nepoznato	14.2 mm, 2.47 g	van konteksta	Cf. SNGCop Thessaly 526 (Oricus, 2. – 1.st. pr. Kr.).	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 81.

	?	Av/ nepoznato Rv/ nepoznato	17.4 mm, 4. 125 g	van konteksta		Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 82.
		Av/ nepoznato Rv/ nepoznato	14.6 mm, 3. 19 g	van konteksta		Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 83.
		Av/nepoznato Rv/ konj? d.	17 mm, 2. 98 g	van konteksta	Cf. SNGCop Thessaly 327-328 (Thessalian Confederacy, c. 197. g. pr. Kr. – 1. st. pr. Kr.)	Visona, Bonačić - Mandin ić 2002, app1, kat. br. 84.
Rim	212. - 156. g. pr. Kr.	Av/ Glava Rome d. Rv/ Dioskuri d.	18 mm, 3.08 g, 150°	van konteksta		

Sicilska kovnica	211. - 208. g. pr. Kr.	Av/ Glava Minerve d. Rv/ pramac broda d.	23 mm, 10.67 g, 90°	van konteksta	Cf. RRC 69/4°	
Nepoznat a kovnica	206. - 200. g. pr. Kr.	Av/ glava Rome d Rv/ Dioskuri d, ispod QLC	18 mm, 2.87 g, 90°	van konteksta	RRC 125/1	
Rim	169. - 158. g. pr. Kr.	Av/ glava Minerve d. Rv/ pramac broda d.	24.5 mm, 5.72 g, 120°	van konteksta		
Rim	157. - 156. g. pr. Kr.	Av/ glava Rome d. RV/ Dioskuri d	17 mm, 2.61 g, 180°	van konteksta	RRC 198/1	
Rim	141. g. pr. Kr.	Av/ glava Rome d. Rv/ Vitorija u bigi d.	20 mm, 3.60 g, 180°	van konteksta	RRC 225/1	
Rim	131. g. pr. Kr.	Av/ glava Rome d Rv/ Mars u kvadrige	17 mm, 2.55 g, 210°	van konteksta	RRC 225/1	
Rim	127. g. pr. Kr.	Av/ glava Rome d. Rv/ jahač u borbi	17.5 mm, 2.90 g, 210°	van konteksta	RRC 264/1	

Rim	123. g. pr. Kr.	Av/ glava Herkula d. Rv/ pramac broda d.	17.5. mm, 2.74 g, 60°	van konteksta	RRC 275/3	
Rim	122. g. pr. Kr.	Av/ glava Rome d. Rv/ Jupiter u kvadrige d.	19 mm, 2.74 g, 210°	van konteksta	RRC 276/1	
Rim	115./114. g. pr.Kr.	Av/ glava Rome d. Rv/ Roma sjedi d.	20 mm, 2.84 g, 0°	van konteksta	RRC 287/1	
Ri m	112./111. g. pr.Kr.	Av/ glava Marsa d. Rv/ Jupiter između Junone i Minerve	18 mm, 2.76 g, 90°	van konteksta	RRC 296/1	
Rim	109./108. g. pr.Kr.	Av/ glava Rome d. Rv/ Vitorija u bigi d.	19 mm, 2.56 g, 30°	van konteksta	RRC 302/1	
Rim	109./108. g. pr.Kr.	Av/ glava Sola d. Rv/ Luna u bigi d.	19 mm, 2.93 g, 0°	van konteksta	RRC 303/1	
Rim	105. g. pr.Kr.	Av/ poprsje Vulkana d. Rv/ Orao d.	18 mm, 2.24 g,	van konteksta	RRC 314/1d	

			330°			
Rim	89. g. pr.Kr.	Av/ žensko poprsje d. Rv/ Viktorija sjedi d.	18 mm, 3.54 g, 270°	van konteksta	RRC 343/1c	
Rim	88. g. pr.Kr.	Av/ porpsje Marsa d. Rv/ Viktorija u bigi d.	18.1 mm, 3.60 g, 30°	van konteksta	RRC 345/1	
Rim	79. g. pr.Kr.	Av/ glava Junone d. Rv/ Grifon d.	18.5 mm, 2.84 g, 330°	van konteksta	RRC 384/1	
Rim	43. g. pr.Kr.	Av/ orao d. Rv/ hram	19.5 mm, 2.64 mm, 300°	van konteksta	RRC 487/2°	
Kovnica koja je pratila Oktavija na	38. g. pr. Kr.	Av/ glave Cezara i Oktavijana Rv/ M AGRIPPA COS DESIG	16 mm, 2.98 g, 30°	van konteksta	RRC 534/2	
Italska kovnica	38. G. pr. Kr.?	Av/ glava Oktavijana d. Rv/ glava Cezara d.	31 mm, 19.55 g, 45°	van konteksta	RRC 535/1	

18.3. Slikovni priloz

Prilog 1. Sirakuška tetradrahma (405. pr. Kr. – 395. pr. Kr.)

Av/ kvadriga lijevo; poviše Nika koja kruni kočijaša

Rv/ glava nimfe Aretuze ulijevo; oko glave 3 dupina; legenda: ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ

tež./ 17,3 g; Ø/ 24 mm

(SNGUk III/2, 73.)

Prilog 2. Novac tipa Ionios (4. st. pr. Kr.)

Av/ glava mladića udesno; legenda: ION

Rv/ dupin preko kože

Tež/15 g

(RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989, 38. T. XIX.)

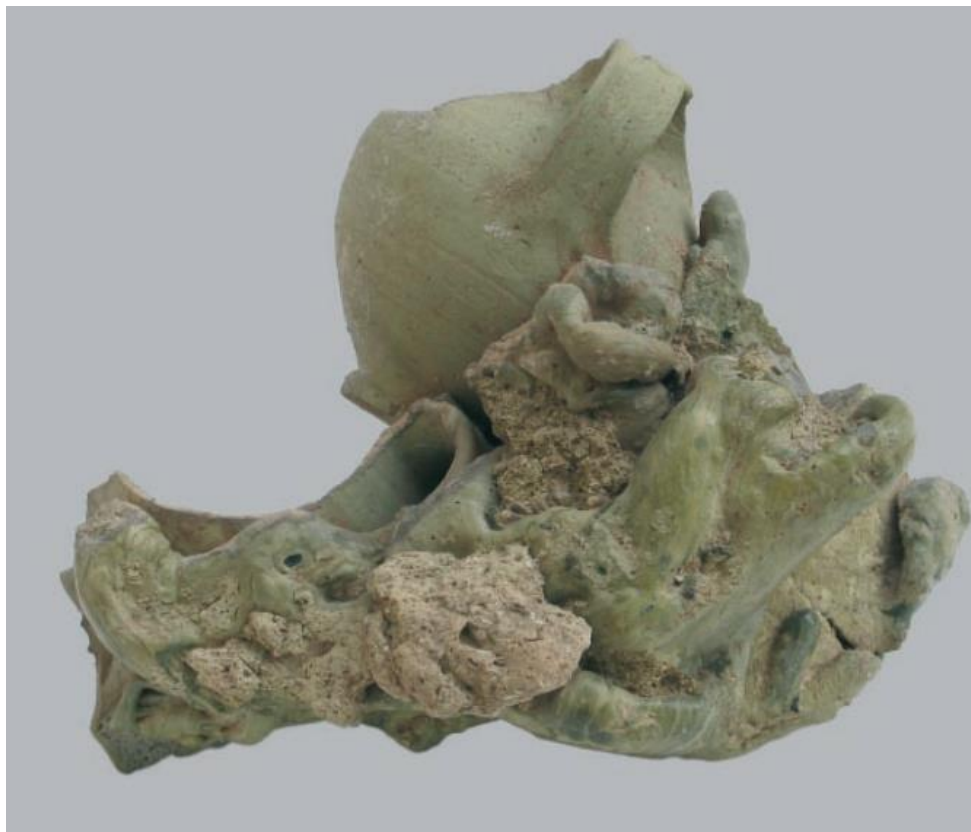

Prilog 3. Enohoja Knudsen grupe iz Arheološke zbirke Issa. (MIŠE 2012, 236.)

Prilog 4. Skif Kasne kanuzijske grupe iz Arheološke zbirke Issa. (MIŠE 2012, 236.)

Prilog 5. Ulomak s ostacima sinteriranih vrčića s Martvila. (ČARGO, MIŠE 2010, 17.)

Prilog 6. Abramićeva snimka unutrašnjosti prefurnija lončarske peći na Martvilu.
(ČARGO, MIŠE 2010, 17.)

Prilog 7. Vela gomila na Taležu i gradina Kopacine. (foto: Vinko Udiljak, 25. 7. 2024.)

Prilog 8. Aerofotografija Dracevog poja iznad sv. Vida. (foto: Jura Triplat, 22. 9. 2022.)

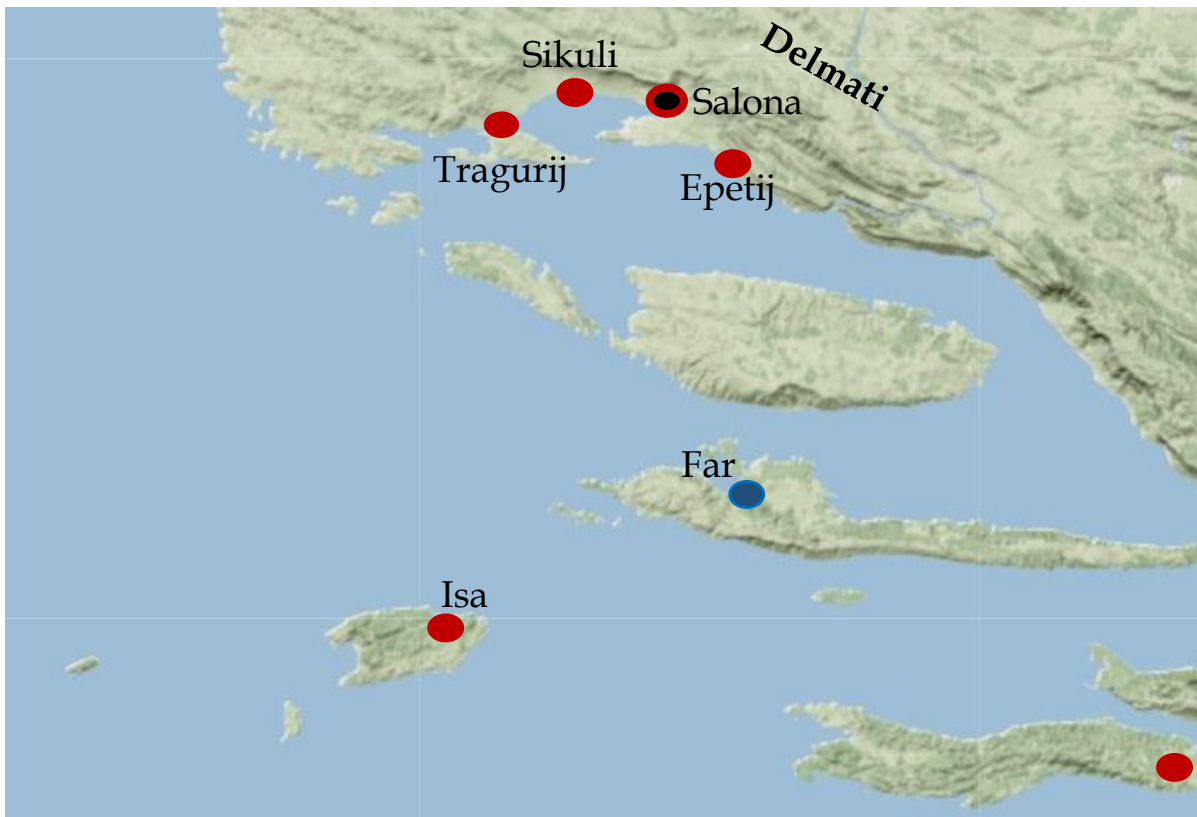

Prilog 9. Ostatci parcelizacije u Dracevom poju. (foto: Jura Triplat, 22. 9. 2022.)

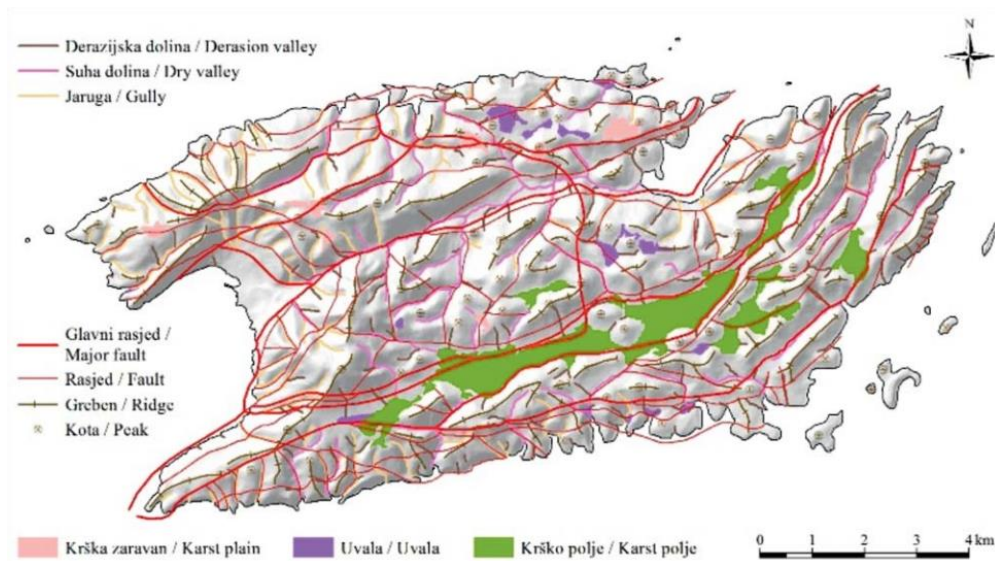

Prilog 10. Amfore Lamboglia II iz brodoloma kod Vele Svitnje, Gospina Batarija, AZ Issa (foto: Vinko Udiljak, 14. 8. 2024.)

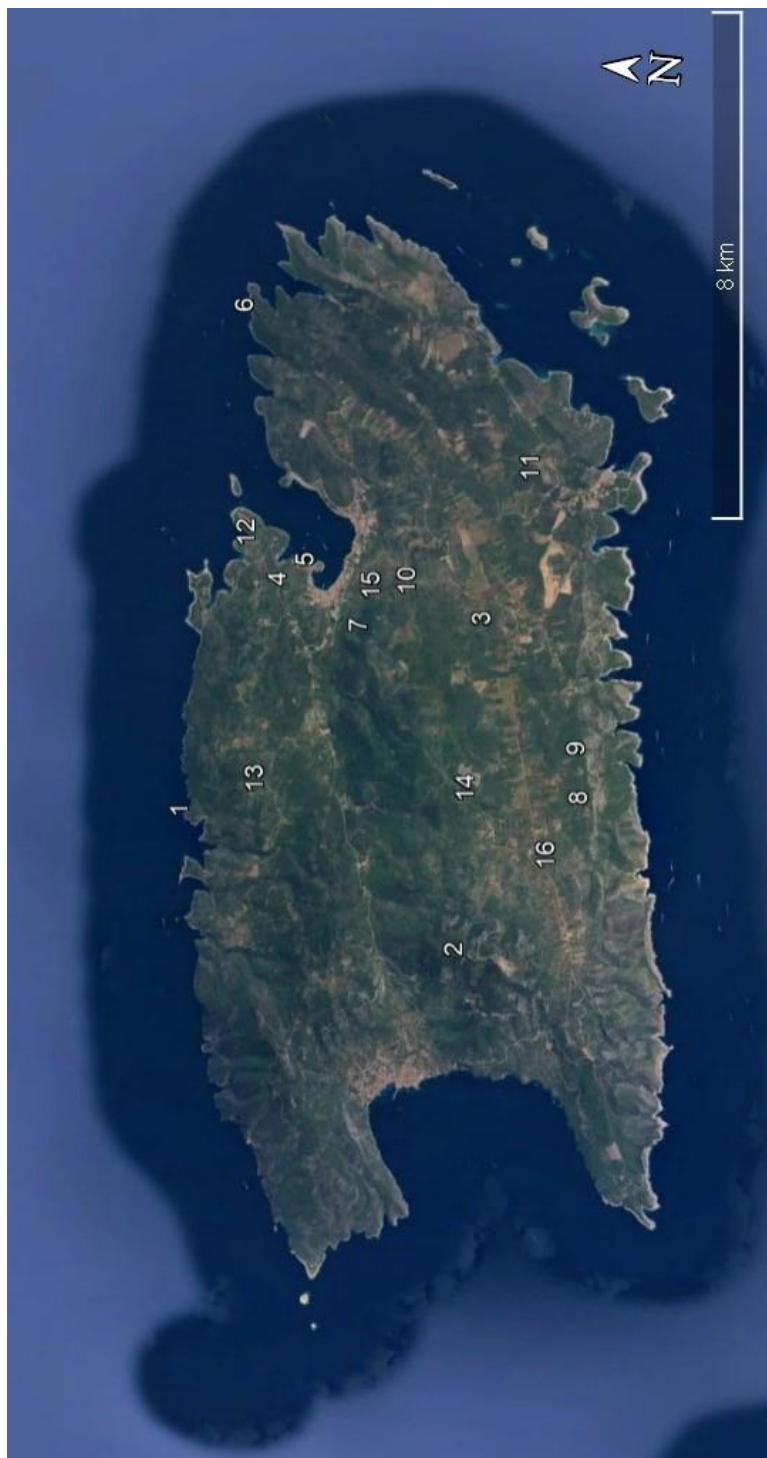
18.4. Karte

Karta 1. Karta grčkih naseobina na Jadranu (*ORBIS* 2022 uz autorske intervencije).

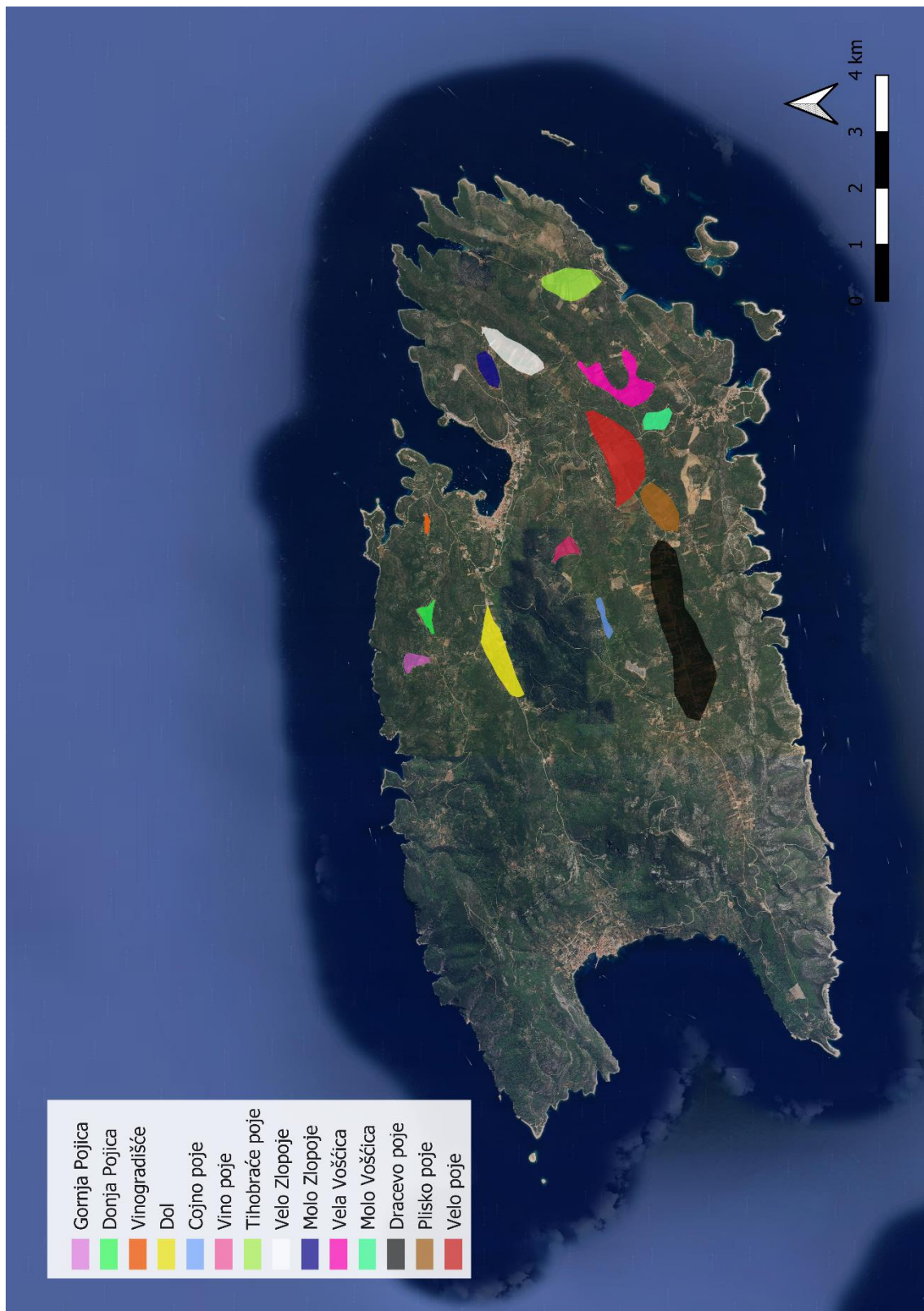

Karta 2. Odnos rasjeda i geomorfoloških oblika (LOZIĆ, ŠILJEG, KRKLEC 2012, 294.)

Karta 3. Karta otoka Visa s označenim prapovijesnim nalazištima (autor: Ivo ČEVID)

1 – gradina Grodac, 2 – gradina sv. Duh, 3 – gradina sv. Vid, 4 – Isa, 5 – Prilovo, 6 – Štracine, 7 – Bratošovac, 8 – gradina Kopacine, 9 – Vela gomila, 10 – Mažurona, 11 – Podstrožje, 12 – Terjun, 13 – Lorca, 14 – Markinovo bardo, 15 – sv. Andrija, 16 – gomile na Krušovici

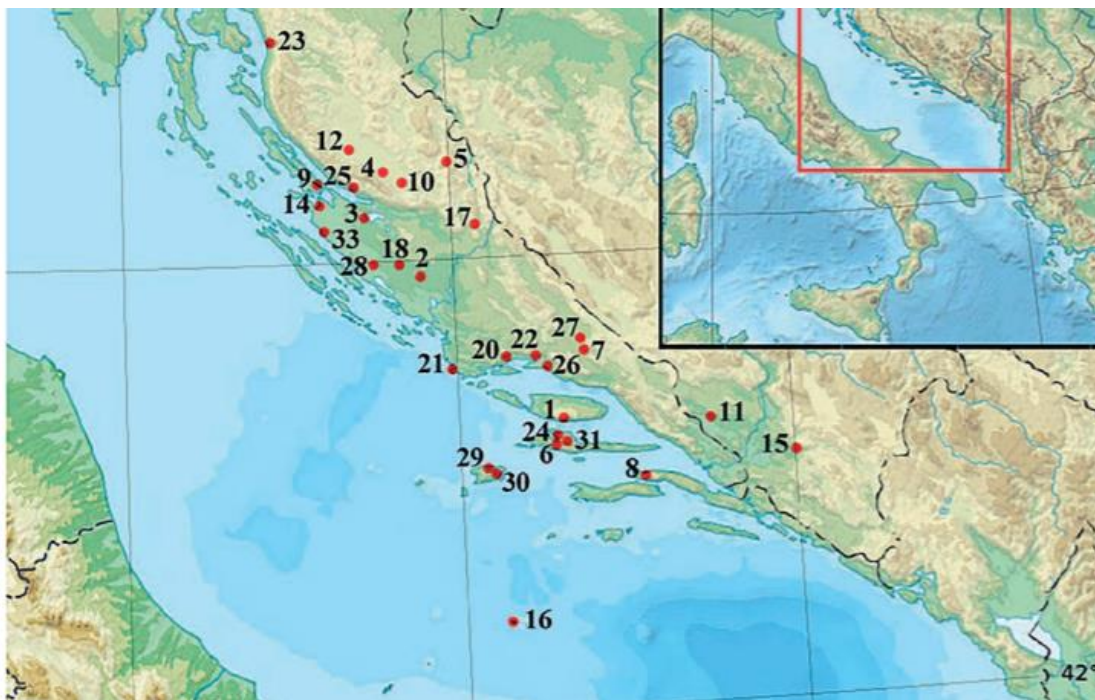
Karta 4. Karta otoka Visa s označenim područjem plodnih polja (autor: Ivo ČEVID)

Karta 5. Katastarska mapa, Vis, Velo poje, (MAPIRE-EU uz autorske intervencije)

Karta 6. Katastarska mapa, Vis, Zlopoje (MAPIRE-EU uz autorske intervencije)

Karta 7. Lokacije pronađenog novca Ise (PAŠKVANI I VISONÀ 2021, 137.)

Karta 8. Cirkulacija stranog novca na teritoriju isejske države od 4. do 1. st. pr. Kr. (*ORBIS* 2022 uz autorske intervencije)

19. Katalog neobjavljenih nalaza

1. *Brončani novac Mileta*

nalazište: Nedaleko *Špile u Ribinovo*, Vis

φ = 18 mm, 5,11 g

av/ statua Apolona didimskog l.

rev/ lav l. s okrenutom glavom i grivom d., ispod ΜΙΑΗCΙ[ΩΝ]

datacija: 1. st. pr. Kr.

analogije: DEPERT-LIPPITZ 1984, 1028, no. 995.

2. *Dno čaše tipa Gnathia*

nalazište: Nedaleko *Špile u Ribinovo*, Vis

materijal: keramika

faktura: fino pročišćena glina Munsell 2.5 Y 6/1 (vidljivi trгови tamnog premaza)

provencijencija: Isa

datacija: 2-1. st. pr. Kr.

3. *Ulomak crnopremazane keramike*

nalazište: Nedaleko *Špile u Ribinovo*, Vis

materijal: keramika

faktura: fino pročišćena glina Munsell 2.5 Y 6/1

provencijencija: Isa ?

datacija: 2. st. pr. Kr.

4. *Trbuh enohoje Gnathia tipa*

nalazište: Gradina Pokrovnik kod Drniša

materijal: keramika

faktura: fino pročišćena glina

provencijencija: Isa ?

datacija: 2. st. pr. Kr.

5. *Ulomak dna (enohoje ili pelike) Gnathia tipa*

nalazište: Gradina Pokrovnik kod Drniša

materijal: keramika

faktura: fino pročišćena glina Munsell 2.5 Y 6/1 (vidljivi trgovi tamnog premaza)

provencijencija: Isa

datacija: 3-2. st. pr. Kr.

1.

2.

3.

4.

5.

20. Sažetak

Rad obrađuje gospodarsku povijest isejskog polisa u razdoblju od 4. do 1. st. pr. Kr. Naglasak istraživanja stavljen je na specifičnosti gospodarstva Ise u kontekstu grčkog svijeta i Jadrana, s naglaskom na potencijale prirodnih resursa i njihovih nedostataka. Poljoprivreda je analizirana u okviru modela, dok su stočarstvo, pčelarstvo, ribarstvo, rudarstvo, brodogradnja i keramičarstvo analizirani putem pokretne arheološke građe.

Budući da je Isa je bila značajna grčka kolonija na Jadranu, a njezin gospodarski razvoj bio je duboko povezan s prirodnim obilježjima otoka, u radu se također razmatra utjecaj geografije i geomorfologije na razvoj gospodarskih aktivnosti. Istraživački okvir sužen je zbog manjka pisanih izvora o gospodarskim djelatnostima što uvelike otežava rekonstruiranje gospodarske slike polisa. Međutim, analizom dostupnih epigrafskih i materijalnih izvora, rad pokušava popuniti praznine i ukazati na sličnosti i razlike u usporedbi s drugim grčkim polisima. Praznine se nastoje upotpuniti oslanjanjem na ekonomske modele koji su temeljeni na podacima iz drugih sredozemnih polisa.

Vinogradarstvo i ostali oblici poljoprivredne proizvodnje zasigurno su predstavljali bazu isejskog gospodarstva, što je bilo karakteristično za brojne grčke polise. Ribarstvo i branje soli su, zbog položaja otoka, bili važan segment gospodarstva. Bogatstvo okolnog mora i ribolovnih područja osiguravali su primarno izvor hrane, a sekundarno proizvode za trgovinu sa zaleđem. Uz ribarstvo, brodogradnja i rudarstvo također su igrali značajnu ulogu posebice na polju trgovine. Keramičarstvo je najvažnija privredna djelatnost pomoću koje se Isa razvila kao vodeći distributivni i proizvodni centar slikane keramike na Jadranu. Proizvodi isejskih keramičara bili su distribuirani duž srednjeg Jadrana i njegova zaleđa, a ostaci isejske keramike na brojnim nalazištima, koja vezujemo uz autohtono stanovništvo, ukazuju na široku trgovačku mrežu.

Radom se u velikoj mjeri pokušava skrenuti pozornost na političku i trgovačku ovisnost Ise o vanjskim silama dok polis nije samostalno krenuo u ekspanziju. Posebno poglavlje posvećeno je trgovini, kako onoj na Jadranu s autohtonim zajednicama, tako i onoj u širem perimetru Sredozemlja. Isejska trgovina bila je jedan od vodećih faktora razmjene

robe na srednjem Jadranu, a distribucija robe obuhvaćala je u najvećoj mjeri ponudu luksuznih lončarskih proizvoda u potražnji žita i metala. Iako je Isa politički bila samostalna, proučavanje odnosa sa Sirakuzom i kasnije s Rimom ključno je za shvaćanje gospodarskog razvoja. Ne treba pri tome zanemariti razdoblje isejskog gospodarskog vrhunca u 2. st. pr. Kr. kada je polis već postao dio rimske interesne sfere, što je u konačnici imalo posljedice na njenu političku neovisnost.

Ovim se radom pokušao načiniti sustavan pregled razvoja isejskog gospodarstva naglašavajući potrebu za daljnjim arheološkim istraživanjima kako bi u budućnosti mogli bolje razumjeti gospodarsku dinamiku isejskog polisa.

Ključne riječi: *Isa, Grci, gospodarstvo, poljoprivreda, keramičarstvo, trgovina*

21. Summary

This paper discusses the economic history of the Issa polis during the period from the 4th to the 1st century BC. The research focuses on the specific characteristics of Issa's economy in the context of the Greek world and the Adriatic region, with an emphasis on natural resources - their potential and limitations. Farming is analyzed through models, while animal husbandry, beekeeping, fishing, mining, shipbuilding, and pottery production are examined through movable archaeological finds.

Since Issa was a significant Greek colony in the Adriatic, and its economic development was deeply connected to the island's natural features, the paper also examines how geography and geomorphology influenced the development of economic activity. The research framework is limited due to the lack of written sources about the economy, which makes any attempts to reconstruct it fairly difficult. However, through the analysis of available epigraphic and material sources, the paper attempts to fill these gaps and highlight similarities and differences in comparison to other Greek poleis. This is done by using existing economic models based on data from other Mediterranean poleis.

Viticulture and other forms of agricultural production certainly formed the base of Issa's economy, as was common in many Greek poleis. Due to the island's location, fishing and salt harvesting were also important parts of the economy. The abundance of fish in the surrounding sea was primarily used as food source for the local population, but also for products for trading with the hinterland. Alongside fishing, shipbuilding and mining also played a significant role, especially in the context of trade. Pottery production was the most important economic activity, through which Issa developed into a leading center for the production and distribution of painted pottery in the Adriatic. The products of Issa's potters were distributed along the entire central Adriatic and its hinterland, and the presence of Issa pottery remnants at numerous sites associated with indigenous populations indicates a wide trading network.

The paper heavily focuses on Issa's political and commercial dependence on external powers before the polis embarked on its own independent expansion. One specific chapter is

dedicated to trade, both with indigenous communities in the Adriatic, as well as the peoples of the wider Mediterranean region. Issa's trade was one of the leading factors of exchange in the central Adriatic, and the distribution of goods largely involved luxury pottery products in exchange for grain and metals. Although Issa was politically independent, studying its relations with Syracuse and later with Rome is crucial for understanding its economic development. The period of Issa's economic peak in the 2nd century BC, when the polis had already become part of the Roman sphere of influence, should not be overlooked, as this ultimately impacted its political independence.

This paper aims to provide a systematic overview of the development of Issa's economy, emphasizing the need for further archaeological research to better understand the economic dynamics of the polis in the future.

Key words: *Issa, Greeks, economy, agriculture, ceramics, trade*

22. Riassunto

Il lavoro tratta la storia economica del polis di Issa nel periodo dal IV al I secolo a.C. L'accento della ricerca è posto sulle specificità dell'economia di Issa nel contesto del mondo greco e dell'Adriatico, con particolare attenzione ai potenziali delle risorse naturali e alle loro carenze. L'agricoltura è analizzata nel contesto di modelli economici, mentre l'allevamento, l'apicoltura, la pesca, l'estrazione mineraria, la costruzione navale e la produzione di ceramica sono studiati attraverso reperti archeologici mobili.

Poiché Issa era una significativa colonia greca sull'Adriatico e il suo sviluppo economico era profondamente legato alle caratteristiche naturali dell'isola, il lavoro esamina anche l'influenza della geografia e della geomorfologia sullo sviluppo delle attività economiche. Il quadro di ricerca è limitato dalla mancanza di fonti scritte sulle attività economiche, il che rende difficile ricostruire il quadro economico del polis. Tuttavia, attraverso l'analisi delle fonti epigrafiche e materiali disponibili, il lavoro tenta di colmare le lacune e di evidenziare somiglianze e differenze rispetto ad altri polis greci. Le lacune vengono integrate facendo riferimento a modelli economici basati su dati provenienti da altri polis mediterranei.

La viticoltura e altre forme di produzione agricola costituivano sicuramente la base dell'economia di Issa, il che era caratteristico per molti polis greci. La pesca e la raccolta del sale, grazie alla posizione dell'isola, erano un segmento importante dell'economia. La ricchezza del mare circostante e delle aree di pesca forniva principalmente una fonte di cibo e in secondo luogo prodotti per il commercio con l'entroterra. Oltre alla pesca, la costruzione navale e l'estrazione mineraria giocavano anch'esse un ruolo significativo, specialmente nel campo del commercio. La produzione ceramica era l'attività economica più importante che ha permesso a Issa di svilupparsi come centro principale di produzione e distribuzione di ceramiche dipinte nell'Adriatico. I prodotti dei ceramisti di Issa erano distribuiti lungo l'Adriatico centrale e il suo entroterra, e i resti della ceramica di Issa in numerosi siti, associati alla popolazione autoctona, indicano una vasta rete commerciale.

Il lavoro tenta in gran parte di attirare l'attenzione sulla dipendenza politica e commerciale di Issa dalle potenze esterne prima che il polis intraprendesse una propria espansione. Un capitolo specifico è dedicato al commercio, sia quello nell'Adriatico con le comunità autoctone, sia quello nell'area più ampia del Mediterraneo. Il commercio di Issa era uno dei principali fattori di scambio di merci nell'Adriatico centrale e la distribuzione delle merci comprendeva in gran parte l'offerta di prodotti ceramici di lusso in cambio di grano e metalli. Sebbene Issa fosse politicamente autonoma, lo studio delle relazioni con Siracusa e successivamente con Roma era fondamentale per comprendere lo sviluppo economico. Non si può trascurare il periodo di apice economico di Issa nel II secolo a.C., quando il polis era già diventato parte della sfera di influenza romana, il che ha avuto conseguenze sulla sua indipendenza politica.

Questo lavoro cerca di fornire una revisione sistematica dello sviluppo economico di Issa, evidenziando la necessità di ulteriori ricerche archeologiche per comprendere meglio in futuro la dinamica economica del polis di Issa.

Parole chiave: *Issa, Greci, economia, agricoltura, produzione di ceramica, commercio*

23. Zahvale

Prije svega želim zahvaliti mentorici doc. dr. Jeleni Marohnić što je svoje znanje o Grcima na Jadranu kroz razne savjete podijelila s nama tijekom studija. Hvala joj na strpljivosti, ukazivanju na moje propuste i na izvrsnim uputstvima u teorijsku literaturu. Komentoru dr. sc. Filipu Budiću veliko hvala na pomoći oko traženja literature, ugodnim višesatnim diskusijama o arheološko-povijesnim problemima u istraživanju, ali i za poticaj na pisanje ovoga rada te na brojnim opaskama kojima je nastojao otkloniti nedostatke u radu. Ne mogu ne spomenuti i zahvaliti prof. dr. sc. Bruni Kuntić-Makvić koja je od prve godine studija u meni pobudila poseban interes za istraživanjem hrvatskog prostora u antici i potaknula me na istraživanje ove teme te je brojnim sugestijama kroz studij uvijek pokušavala otkloniti brojne zapreke i dopustila da ovaj brod konačno doplovi u sigurnu luku. Hvala ide i prof. dr. sc. Borisu Olujiću koji je u razgovorima uvijek pronalazio rješenja na moja pitanja o problemima teorijske literature i problemima u metodologiji arheologije. Hvala doc. dr. sc. Ani Pavlović na korisnim savjetima u vezi obrade numizmatičke građe. Mr. sc. Borisu Čargu veliko hvala na dugim raspravama o tipologiji isejske keramike kao i podacima iz neobjavljenih istraživanja. Hvala dr. sc. Silviji Pisk i Steli Kos iz Zbirke za povijest knjižnice Filozofskog fakulteta koje su bespogovorno brinule da dobijem svu traženu literaturu koje nema u našim knjižnicama. Kolegi Ivi Čevidu hvala na potrazi za ulomcima helenističke keramike s gradinskih lokaliteta drniškog kraja i na izradi karata. Mojim dragim Draganu, Nili i Vicku hvala što su uvijek bili duhovna potpora, a Danieli što je satima slušala duga objašnjenja o nečemu što uopće nije njena interesna sfera. Posebno hvala ide Mili koja je u svakom trenutku bila prisiljena slušati višesatne monologe s pitanjima bez odgovora bodreći me u rješavanju problema te prepravljajući tekst kada sam jezično znao zastraniti. Ako sam nekoga izostavio neka mi ne zamjeri. Hvala svima koji su na ikakav način pridonijeli mom bavljenju ovim istraživanjem. Bez pomoći spomenutih zahvalom ili onih koji nisu, ovaj bi rad teško ugledao svjetlo dana; svladati sve prepreke sam ne bi uspio jer *nijedan čovjek nije otok sasvim sam za sebe* (J. Donne).